छत्रपती शिवाजी महाराज

आणि

बादशाह औरंगजेब

दोन जगांची टक्कर

रुपेश सीमा मराठे

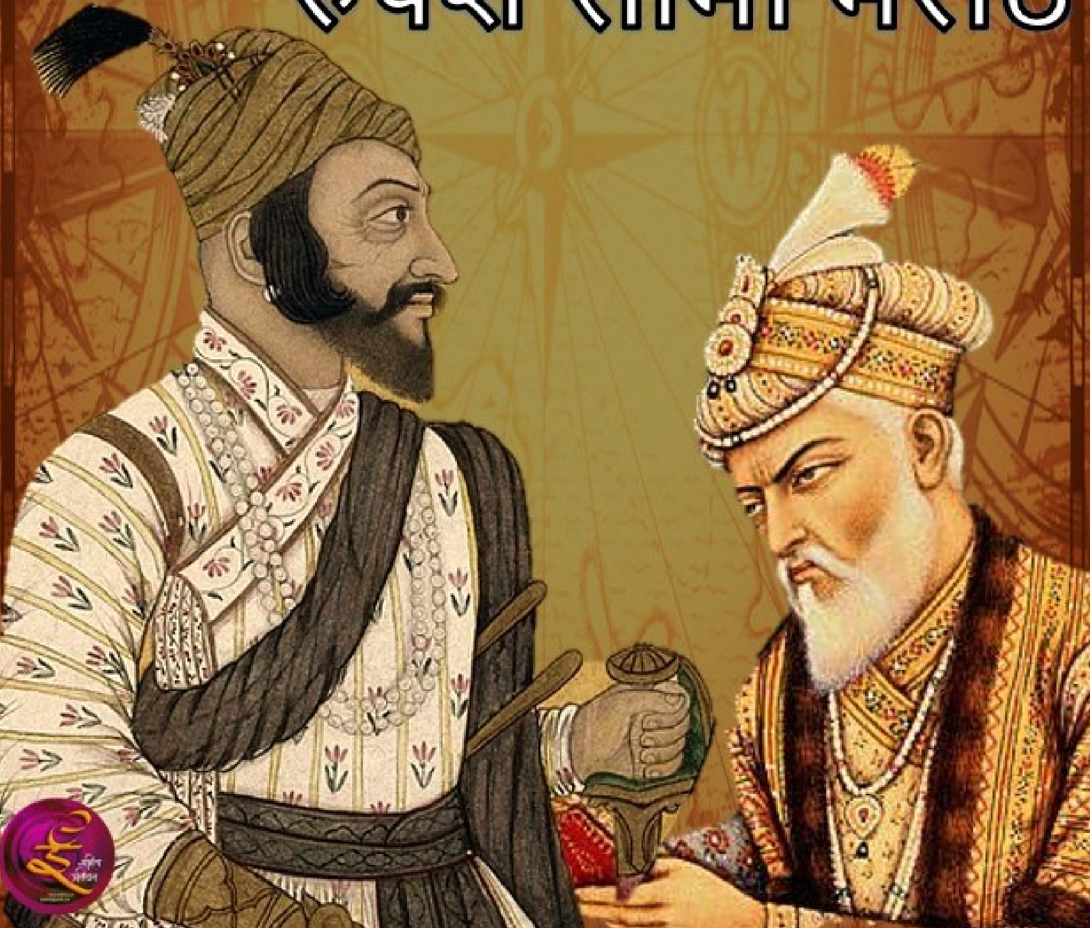

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि बादशाह औरंगजेब – दोन जगांची टक्कर

श्री. रुपेश सीमा मराठे

ई साहित्य प्रतिष्ठान

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि बादशाह औरंगजेब – दोन जगांची टक्कर (वैचारिक, इतिहास)

लेखक: श्री. रुपेश सीमा मराठे

बी-8, प्रभात अपार्टमेंट, प्रभात नगर, देवपूर,

धुळे. महाराष्ट्र. 424 001

मोबाईल क्रमांक:- 9028557718

ई – मेल:- rupeshmarathe05@gmail.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रुपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक:

ई साहित्य प्रतिष्ठान

ईलेवन्थ फ़्लोअर,
ईटर्निटी,
ईस्टर्न एक्स्प्रेस हायवे, ठाणे

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

(विनामूल्य पुस्तके मिळवण्यासाठी आपले नाव आणि गाव Whatsapp करा)

(छापिल प्रत रास्त किंमतीत उपलब्ध.)

प्रकाशन : १२ मे २०२५

©esahity Pratishthan®2025

विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.

• आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.

• हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

शुभेच्छा पत्र

सप्रेम नमस्कार,

'छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब – दोन जगांची टक्कर' या संशोधनाधिष्ठित आणि वैचारिकदृष्ट्या समृद्ध पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या निमित्ताने मन:पूर्वक अभिनंदन आणि शुभेच्छा!

लेखक श्री. रुपेश मराठे यांना मी अनेक वर्षांपासून ओळखतो. सामाजिक भान, राजकीय समज, अभ्यासू वृत्ती आणि प्रखर राष्ट्राभिमान ही त्यांची खरी ओळख. त्यांनी पत्रकार म्हणून केलेली वाटचाल ही फक्त बातम्या आणि मथळ्यांपुरती मर्यादित राहिलेली नाही, तर ती लोकमत घडवणारी ठरली आहे. गोरगरीब, सामान्य माणसाच्या प्रश्नांना त्यांनी नेहमीच अग्रक्रम दिला. शासन-प्रशासनाच्या भूलथापांना भंडाफोड करणाऱ्या त्यांची लेखणी कायमच निर्भीड आणि सत्यधर्मी राहिली आहे.

या पुस्तकाच्या माध्यमातून त्यांनी इतिहासातील दोन भव्य व्यक्तिमत्त्वांचा – छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब – यांचा तुलनात्मक अभ्यास अत्यंत सखोलपणे मांडला आहे. शिवाजी महाराजांचे लोकशाही मूल्यांवर आधारित राज्यकारण आणि औरंगजेबाचे धर्माधिष्ठित, दडपशाहीवर आधारित साम्राज्य यांची तुलना म्हणजे केवळ भूतकाळाचा अभ्यास नाही, तर आजच्या काळातही समाजाला दिशा देणारा आरसा आहे.

या ग्रंथात अकरा अध्यायांद्वारे लेखकाने अत्यंत समतोल, निर्भिड आणि विचारपूर्ण भाषेत ऐतिहासिक घटनांचा मागोवा घेतला आहे. अभ्यासाच्या प्रगल्भतेमुळे आणि अनुभवाच्या आधारावर उभं राहिलेलं हे लेखन केवळ पुस्तक म्हणून नव्हे, तर एक वैचारिक दस्तऐवज म्हणून वाचला जावा, असं मला वाटतं.

इतिहासाच्या धुसफुसणाऱ्या पानांतून सत्य शोधणं आणि ते लोकांसमोर मांडणं हे कार्य सहजसोपं नाही. पण रुपेश मराठे यांची लेखनशैली, त्यांचा स्पष्ट दृष्टिकोन आणि भाषा वापरण्याची प्रगल्भता हे या पुस्तकाला अधिक परिणामकारक बनवतात.

या पुस्तकाच्या यशासाठी मन:पूर्वक शुभेच्छा देतो. नव्या पिढीने हे पुस्तक वाचावं, यातून प्रेरणा घ्यावी आणि इतिहासाच्या वास्तवाशी सजग नातं निर्माण करावं, ही अपेक्षा.

आपलाच,

भटु विनायक पाटील

(सामाजिक कार्यकर्ते)

कृतज्ञतापूर्वक अर्पण

जगात कुठलीही यशस्वी वाटचाल ही पायाखालच्या मातीपासून सुरु होते – ती माती म्हणजे आपलं कुटुंब, आपले जिवलग. माझ्या या लेखनप्रवासात, चिंतनात आणि वैचारिक उभारणीमागे दोन महान आधारस्तंभ मी सदैव अनुभवले – माझी आई सीमाताई मराठे आणि माझा भाऊ ॲड. श्री. महेश मराठे.

आई म्हणजे प्रेम, समर्पण आणि बळ यांचं जिवंत मूर्तिमंत रूप. सीमाताई मराठे यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत घर सांभाळून आम्हां भावंडांना माणूस म्हणून घडवलं. त्यांनी आयुष्यभर न बोलता अनेक त्याग केले, अनेकदा स्वतःच्या गरजा बाजूला ठेवून आमचं शिक्षण, संस्कार आणि प्रगती यावर लक्ष केंद्रित केलं. त्यांचं धैर्य, शांत संयम आणि मनात असलेली प्रचंड श्रद्धा – याचंच प्रतिबिंब माझ्या विचारांमध्ये आणि लेखणीमध्ये उमटतं. आईने दिलेली मूल्यं, सत्याशी प्रामाणिक राहण्याची शिकवण, हीच माझी खरी संपत्ती आहे.

माझा भाऊ ॲड. महेश मराठे याचं योगदानही शब्दात मांडणं कठीण आहे. बंधुप्रमाणे मार्गदर्शक, मित्राप्रमाणे साथ देणारा असा हा धीराचा खंबीर स्तंभ माझ्या आयुष्यात आहे. कायद्याच्या क्षेत्रात कार्यरत असतानाही, त्याची समाजमूल्यांवरील निष्ठा, विचारशीलता आणि अभ्यासू वृत्ती मला नेहमीच प्रेरणा देत आली आहे. माझ्या प्रत्येक लेखनप्रवासात, त्याचं समजूतदार मार्गदर्शन आणि वेळोवेळी दिलेलं प्रोत्साहन हे माझ्यासाठी अनमोल ठरतं.

या पुस्तकाच्या निर्मितीप्रक्रियेत आईच्या आशीर्वादाने आणि भावाच्या आधारानेच मी ही वैचारिक मोहीम पूर्णत्वाला नेऊ शकलो. म्हणूनच हे पुस्तक त्यांच्याप्रती कृतज्ञतेची छोटीशी पण मनःपूर्वक अर्पणवाणी ठरावी, हीच माझी नम्र भावना आहे.

– रुपेश सीमा मराठे

लेखक परिचय

रुपेश सीमा मराठे हे पत्रकारिता, भाषाशास्त्र आणि सामाजिक कार्य यांचा समतोल साधणारे अभ्यासू आणि संवेदनशील लेखक आहेत. त्यांनी बीए एमसीजे (मास कम्युनिकेशन अॅण्ड जर्नालिझम) ही पदवी प्राप्त केली असून, मराठी भाषेतील लघुलेखक लेखन तसेच मोडीलिपी अभ्यास यामध्ये त्यांना विशेष गती आहे.

पत्रकारिता क्षेत्रात त्यांनी **दै. आपला महाराष्ट्र** आणि **दै. श्रीरामभूमी** या नामांकित वृत्तपत्रांत उपसंपादक म्हणून काम केलं आहे. तसेच, धुळे येथील शिवसेनेचे माजी आमदार प्रा.शरद पाटील व जिल्हाप्रमुख हेमंत साळुंके यांच्या स्वीय सहायकाच्या भूमिकेतूनही त्यांनी प्रशासनाशी जवळून कार्यसंवाद साधलेला आहे.

सामाजिक कार्यातही रुपेश मराठे यांचा मोलाचा सहभाग आहे. ते **अखंड महाराष्ट्रवादी मित्रमेळा संघटना, धुळे** आणि **जनशक्ती सेवा संघ, महाराष्ट्र राज्य** या सामाजिक संघटनांचे सचिव म्हणून कार्यरत आहेत. त्यांनी गोरगरीब जनतेसाठी शासकीय योजनांचा लाभ मिळवून देणे, आरोग्यविषयक मार्गदर्शन करणे आणि सरकारी प्रक्रियांमधील अडथळ्यांवर मात करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.

‘व्यसनाची होळी’, शालेय विद्यार्थ्यांसाठी ‘रंगभरण स्पर्धा’, पाणीप्रश्न व अन्य सामाजिक विषयांवर विविध आंदोलने आणि निवेदने देऊन त्यांनी जनजागृती घडवून आणली आहे.

“छत्रपती शिवाजी महाराज आणि बादशाह औरंगजेब : दोन जगांची टक्कर” हे त्यांचं पहिले पुस्तक असून, इतिहासाच्या पिढ्यानपिढ्या पोहोचणाऱ्या संघर्ष, नेतृत्व, आणि मूल्यांचं सखोल विश्लेषण त्यांनी या ग्रंथातून केलं आहे. अभ्यास, अनुभव आणि सामाजिक जाणिवेची सांगड घालणाऱ्या त्यांच्या लेखनातून एक प्रगल्भ आणि विवेकी विचारधारा उभी राहते.

मनोगत

इतिहास म्हणजे फक्त तारखांचा पसारा, राजांची नावे आणि लढायांचे यादीकरण नसते. इतिहास म्हणजे आपल्या मातीची ओळख, आपल्या रक्तात वाहणाऱ्या संघर्षांची साक्ष, आणि आपल्या भविष्याला दिशा देणारी प्रेरणा असते. पण दुर्दैवाने, आपण आज इतिहास फक्त परीक्षांसाठी वाचतो. भावनेशिवाय. संदर्भाशिवाय. आणि सर्वात मोठं दु:ख म्हणजे शिवरायांसारखा थोर पुरुष, आणि दुसऱ्याबाजुला औरंगजेबसारखा महाधूर्त व्यक्ती. इतिहासाने ज्या ज्या ठिकाणी दोष दर्शवला आहे, त्या व्यक्तीभोवती आज राजकारण आणि धार्मिक विषमता फुलवली जाते.

आज महाराष्ट्रात जे काही घडते आहे, औरंगजेबाच्या कबरीवरून रंगलेला वाद, समाजात निर्माण होत असलेली दरी, आणि तरुणांच्या मनात पेरली जाणारी अराजकता, हे सगळं पाहताना मनात एकच प्रश्न उसळी मारतो: आपण आपल्या इतिहासात शिकून खरंच काही घेतलं का? की तो केवळ एक सोयीस्कर हत्यार बनवून, आपापल्या मतप्रवाहासाठी वाकवून घेतला?

याच गोंधळात, याच धुसमुळीत या पुस्तकाची बीजं माझ्या मनात रोवली गेली. मी एक पत्रकार आहे. सत्याच्या मागे धावणारा, प्रश्न विचारणारा, आणि जे दिसतं त्यापेक्षा जे दडलेलं आहे ते समजून घेण्याचा प्रयत्न करणारा. आणि म्हणूनच, मला हे पुस्तक लिहावंसं वाटलं. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब – हे केवळ दोन व्यक्तिमत्त्वं नाहीत, ते दोन विचारांचे, दोन युगांचे, दोन संस्कृतींचे प्रतीक आहेत. त्यांच्या संघर्षात आपल्याला जे

शिकायचं आहे, ते फक्त इतिहास नाही, तर आजचा मार्ग शोधण्याची दिशा आहे.

ही संपूर्ण लिखाणप्रक्रिया माझ्यासाठी फक्त एक वैचारिक उपक्रम नव्हता, तर ती एक तीव्र आत्मचिंतनाची वाटचाल होती. असंख्य ऐतिहासिक दस्तावेज, बखरी, इंग्रजी-अरबी-फारसी आणि मराठी ग्रंथांचं वाचन, संदर्भ शोधताना ज्या काळात नेलं गेलो, त्या काळाचं खरं रूप समोर आलं. कुठे शिवरायांचं राजधर्मापेक्षा जनधर्माचं भान दिसलं, तर कुठे औरंगजेबाचं जुलूम आणि सत्तेसाठी केलेलं धर्माचं राजकारण स्पष्ट झालं. ही केवळ लेखणीची यात्रा नव्हती, ती काळाच्या खोल गर्तेत उतरून, सत्याचे तेज शोधण्याची मोहीम होती.

या पुस्तकात मी ठरवून उपमुद्दे टाळले. कारण इतिहास वाचताना लोकांना कंटाळा येतो. भाषेतील गुंतागुंतीचे शब्द, संदर्भांची कोरडी मांडणी, यामुळे इतिहास एक भिंतीवरच्या काळ्या पाटीसारखा वाटतो. म्हणूनच मी अग्रलेखीय भाषाशैली निवडली. ज्यामध्ये भावना आहे. खवखवीत सत्य आहे, आणि सर्वसामान्य माणसाच्या हृदयाशी भिडणारी भाषा आहे. हे पुस्तक म्हणजे इतिहासाच्या धूळभरल्या पाने झटकून त्यातला आत्मा वाचकांसमोर मांडण्याचा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

या लिखाणामध्ये मी इतिहासात डोकावतो ते फक्त स्मरणासाठी नाही, तर चिंतनासाठी. कारण आजच्या तरुण पिढीसमोर जे आव्हान उभं आहे, ते फक्त करिअर, मोबाईल किंवा ट्रेंडिंग विषयाचं नाही. तर विचारांचा संघर्ष, तत्त्वांचा अभाव आणि मार्गदर्शनाची कमतरता याचे आहे. आणि म्हणूनच,

त्यांना शिवाजी महाराजांसारखा विचार, त्यांची दूरदृष्टी, त्यांचं धोरण आणि लोकाभिमुखता समजणं गरजेचं आहे.

आजचा तरुण जर औरंगजेबाचे नाव कुणी घेतले म्हणून तलवारी परजत असेल, तर त्याला शिवरायांच्या सहिष्णुतेची, संयमाची आणि शहाणपणाची खरी शिकवण समजलेली नाही, असं मी म्हणेन. याउलट, जर तो इतिहास समजून घेत, त्यातून आपले वर्तमान समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करत असेल, तरच ही पिढी खऱ्या अर्थाने शिवाजी महाराजांच्या वारशाला पुढे नेणारी ठरेल.

या पुस्तकामागे कुठल्याही राजकीय अजेंड्याचं समर्थन नाही. आहे ती फक्त एक जिव्हाळ्याची भावना, की आपल्या मातीतील खरे नायक आपण विसरत चाललो आहोत, आणि खोट्या नायकांच्या आरत्या म्हणत आहोत. याला आव्हान देणं, हे माझं वैचारिक कर्तव्य आहे, आणि हेच या पुस्तकाचं मूळ कारण आहे.

शेवटी एवढंच सांगतो – ही लेखणी जरी माझी असली, तरी ती आवाज आहे त्या प्रत्येक तरुणाचा, ज्याला सत्य शोधायचं आहे. ती सल आहे त्या प्रत्येक वाचकाची, ज्याला इतिहास हृदयाशी लावून वाचायचा आहे. आणि ती जाणीव आहे त्या महाराष्ट्राची, ज्याने छत्रपती शिवाजी महाराज घडवले. आणि आता त्यांची शिकवण जपण्यासाठी सज्ज होणं आपली जबाबदारी आहे.

रुपेश सीमा मराठे

(पत्रकार व लेखक)

प्रस्तावना

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि बादशहा औरंगजेब – दोन जगांची टक्कर हे पुस्तक हाती घेताना मनात एकच विचार आला की, पत्रकारितेच्या धगधगत्या रणांगणात जनतेच्या आवाजासाठी झुंजणारा माझा जिवलग मित्र रुपेश मराठे, आता इतिहासाच्या पगड्याखाली दडलेली सत्यं शोधण्याच्या शोधात उतरला आहे. आणि हे त्याने केवळ अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून नव्हे, तर वैचारिक सखोलतेने, चिकित्सक डोळ्यांनी आणि स्वतंत्र बुद्धीने लिहिलं आहे. म्हणूनच या पुस्तकाची प्रस्तावना लिहिण्याची संधी माझ्यासाठी सन्मानास्पद आहे.

कॉलेजमध्ये असताना, मी रुपेशला पहिल्यांदा ओळखलं. एक असा तरुण, ज्याचं डोकं तल्लख, विचार धारदार आणि लेखणी निर्भीड होती. त्याने लिहिलेल्या अग्रलेखांमुळे धुळे शहराचं राजकारण अनेकदा खवळत असे. सत्यासाठी, विचारासाठी तो कोणताही धोका पत्करू शकतो, याची साक्ष मी स्वतः आहे. लोकप्रतिनिधींवर प्रश्न विचारताना त्याचा नजरेतला आत्मविश्वास आणि वाक्यांतली धार, ती विलक्षण असायची. अनेकदा मी त्याच्या पत्रकारितेतील धाडस पाहून थक्क व्हायचो.

श्री. रुपेश मराठे यांचा वैचारिक पाया पक्का आहे, त्याची जडणघडण राष्ट्रवादी आणि समाजाभिमुख विचारांतून झालेली आहे. म्हणूनच आम्हा दोघांत घडलेली मैत्री आजतागायत दृढ राहिली आहे. तो आमदाराच्या स्वीय सहायकपदी असताना अनेकदा माझ्या समाजवादी पक्षाच्या कार्यामध्ये

मार्गदर्शन करत असे. त्याच्या व्यावहारिक अनुभवाचा, ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचा आणि सामाजिक भानाचा हा संगम म्हणजेच हे पुस्तक आहे.

'छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब – दोन जगांची टक्कर' या पुस्तकात लेखकाने शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या संघर्षाला केवळ ऐतिहासिक घडामोड म्हणून नव्हे, तर दोन वैचारिक जगांच्या टक्कर म्हणून सादर केलं आहे. एकीकडे प्रजेचं राज्य उभारणारा, लोकभावनेशी जोडलेला, सहिष्णुता आणि स्वातंत्र्याच्या मूल्यांवर चालणारा राजा – छत्रपती शिवाजी महाराज; आणि दुसरीकडे अबाधित इस्लामी साम्राज्य टिकवण्याचा निर्धार केलेला, धर्मांधतेच्या अंधश्रद्धेत गुरफटलेला आणि सत्तेसाठी कुठलाही मार्ग स्वीकारणारा औरंगजेब – या दोन व्यक्तिमत्त्वांचा हा संघर्ष एका मोठ्या ऐतिहासिक वळणाची नोंद आहे.

पुस्तकातील अकरा अध्याय हे केवळ ऐतिहासिक घटनांची मांडणी नाही, तर त्यामागची कारणं, त्याचे परिणाम आणि त्या घटनांमधून उमटणाऱ्या सामाजिक-राजकीय अर्थांची विश्लेषणात्मक मांडणी आहे.

पहिल्या अध्यायात **'भेट दोन व्यक्तीमत्वाची** यात संघर्षाची प्रस्तावना आहे. यात दोन वेगळ्या विचारसरणींची उभारणी आणि त्यांचा परस्परांत झालेला ठिणगीसारखा झगडा उलगडतो. दुसऱ्या अध्यायात **'बालपण आणि संस्कार'** – या दोन नेतृत्वांच्या जडणघडणीतला फरक स्पष्ट होतो. एकीकडे तत्त्वज्ञानाने घडलेला राजा, दुसरीकडे सत्ता आणि उन्मादातून घडलेला सम्राट. तिसरा अध्याय **'स्वप्नांची दिशा वेगळी'** या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर उभा आहे, जिथे दक्षिण भारताच्या राजकारणात शिवराय आणि औरंगजेब यांची पहिली ठिणगी निर्माण होते. चौथ्या अध्यायात **'रणांगणातले दोघं'** या

युद्धभूमीवर त्यांच्या लढाया, गनिमी काव्याचे यश आणि रणनीतीतील वैचारिक फरकांची तुलना होते.

पाचव्या अध्यायात **'धर्म आणि सत्तेची परीक्षा'** – शिवरायांचा धर्माभिमान आणि औरंगजेबाची धर्मधर्मांधिता यांचं ज्वलंत दर्शन घडतं. सहाव्या अध्यायात **'प्रजेचं राज्य की सिंहासनाचं रक्षण?'** – शिवाजी महाराजांची जनतेशी असलेली जवळीक आणि औरंगजेबाचा सत्ताधिष्ठित दृष्टिकोन यांची टोकाची मांडणी आहे. सातव्या अध्यायात **'शिवाजी महाराजांचे आग्र्यातले दिवस'** – कैद, अपमान आणि सुटकेच्या चातुर्याने उभा राहिलेला एक बुद्धिमान योद्धा दिसतो. आठव्या अध्यायात **'औरंगजेबाची दक्षिण मोहिम'** – एकेकाळचा साम्राज्य विस्तार करणारा राजा अंततः सत्तेच्या अतिरेकामुळे आणि धर्मांधतेच्या अंधारात कसा हरवतो, याचं वास्तव चित्रण आहे. नवव्या अध्यायात **'मृत्यु आणि त्यानंतर'** – पुढच्या पिढ्यांतील राजकारण, उत्तराधिकारी यांची तुलना आहे. दहावा अध्याय **'इतिहासाचा न्याय'** – इतिहास कोणाच्या बाजूने उभा राहिला, कोणी मूल्य जपले, कोणी सत्ता गमावली, यावर चिकित्सक प्रकाश टाकतो. आणि शेवटचा, अकरावा अध्याय **'आजच्या काळात शिवराय आणि औरंगजेब याचं स्थान'** – यात लेखकाने या संघर्षाचा आजच्या सामाजिक, राजकीय संदर्भात अर्थ लावला आहे.

रुपेश मराठे यांच्या लेखनशैलीत स्पष्टता, धार आणि अभ्यासाची सखोलता आहे. अग्रलेखीय पद्धतीतून प्रत्येक अध्याय विचारांना चालना देतो,

वाचकाला अंतर्मुख करतो. हे पुस्तक इतिहासप्रेमींना, अभ्यासकांना आणि नव्या पिढीला नव्याने विचार करायला भाग पाडेल.

या पुस्तकाचे मन:पूर्वक अभिनंदन करतो. माझ्या मित्राचं हे विचारमूल्य असलेलं लेखन, काळाच्या ओघातही नुसतं वाचलं जाणार नाही, तर चर्चिलं जाईल, याची मला पूर्ण खात्री आहे.

ॲड. श्री. इम्रान रफियोद्दीन शेख
(सामाजिक कार्यकर्ते व मित्र)

पुस्तकाचं नाव :

"छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब – दोन जगांची टक्कर"

पुस्तकाची रूपरेषा (Index):

1. अध्याय पहिला - भेट दोन व्यक्तिमत्त्वांची

– शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांची ओळख

2. अध्याय दुसरा - बालपण आणि संस्कार

– एका पोटात तलवार धरली, दुसऱ्याच्या हातात तख्त

3. अध्याय तिसरा - स्वप्नांची दिशा वेगळी

– एक स्वराज्य घडवतो, दुसरा साम्राज्य वाढवतो

4. अध्याय चौथा - रणांगणातले दोघं

– लढाया, रणनीती, आणि गनिमी काव्याचं यश

5. अध्याय पाचवा - धर्म आणि सत्तेची परीक्षा

– धर्माभिमान विरुद्ध धर्मधर्मांधिता

6. अध्याय सहावा - प्रजेचं राज्य की सिंहासनाचं रक्षण?

– जनतेशी नातं आणि सत्तेशी वागणूक

7. अध्याय सातवा - शिवाजी महाराजांचे आग्र्यातले दिवस

– कैद, अपमान आणि सुटकेच्या चातुर्याचं वर्णन

8. अध्याय आठवा - औरंगजेबाची दक्षिण मोहिम – सामर्थ्य की हतबलता?

– वर्षानुवर्षं चाललेलं दक्षिणेचं युद्ध

9. अध्याय नववा - मृत्यू आणि त्यानंतर

– दोघांच्या मृत्यूनंतरचा प्रभाव आणि वारसा

10. अध्याय दहावा - इतिहास काय सांगतो?

– शौर्य आणि समजूतदारपणाची खरी जाणीव

11. अध्याय अकरावा - आजच्या काळात त्यांचं स्थान

– एक प्रेरणास्त्रोत, एक शिकवण

अध्याय १ :

भेट दोन व्यक्तिमत्त्वांची

शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांची ओळख

इतिहासाच्या प्रहरांमध्ये काही वेळा अशाही येतात ज्या वेळी काळ स्वतः गोंधळतो. कोण सत्याच्या बाजूने आहे आणि कोण सत्ता टिकवण्यासाठी झुंजतोय. याचा फरक करणं त्याला कठीण जातं. अशाच एका गोंधळलेल्या काळात जन्म घेतले दोन महत्त्वाचे व्यक्तिमत्वं. एक थेट सह्याद्रीच्या कुशीतला आणि दुसरा दिल्लीच्या तख्ताच्या उंचीवरचा. एक ठिणगी होती. पण त्यातून निखारे पेटले. दुसरा अग्निकुंड होता. पण अखेरीस राखेत बदलला. **शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब** एकाच काळात पण भिन्न मूल्यांची दोन प्रवाहं. एकाचे पाय जमिनीवर. दुसऱ्याचे डोळे तख्तावर. एकाने लोकांचा विश्वास जिंकला. दुसऱ्याने त्यांचा कळस गाठण्याचा प्रयत्न केला.

शिवाजी महाराजांच्या आयुष्याची सुरुवात म्हणजे आपल्या मातीशी असलेलं अतूट नातं. जिजाऊंच्या संस्कारांनी घडलेलं. तुकाराम–रामदासांपासून प्रेरणा घेणं. आणि शहाजीराजेंच्या मांडीवर बसून गड-किल्ल्यांची स्वप्नं पाहणं हे त्यांचं बाळपण होतं. हे बाळपण मोलाचं होतं. कारण तेथूनच उद्याचा छत्रपती घडू लागला होता. सह्याद्रीच्या डोंगराळ भागात चाललेल्या या स्फोटक विचारांची जाणीव. त्यांचं ध्येय हे केवळ लढवय्येपणावर आधारित नव्हतं. त्यात एक समाजप्रबोधन दडलेलं होतं. एक क्रांती होती जी धर्माच्या पलिकडली जातीच्या पलिकडली होती.

दुसरीकडे औरंगजेब. मुघल खानदानाचा सर्वात धारदार पण सर्वात हृदयशून्य शहजादा. त्याची शिक्षणपद्धती, धार्मिक कट्टरतेतून उगम पावलेली. त्याने कुराणाचं पाठांतर केलं. संगीतावर बंदी घातली. आणि एक धर्मसत्ता निर्माण करण्याचा निर्धार केला. त्याच्या दृष्टीने सत्ता म्हणजे फक्त विस्तार. त्याच्या मते जी माणसं वाकत नाहीत त्यांना मोडायला हवं. आणि जी माणसं मोडत नाहीत त्यांना संपवायला हवं. हेच तत्त्वज्ञान घेऊन औरंगजेब दक्षिणेकडे वळला. जिथे त्याला एक अवघड शत्रू उभा दिसला **शिवाजी.**

शिवाजी हे केवळ एक व्यक्तिमत्व नव्हते. ते एक विचार होते. त्यांनी गनिमी काव्याचा वापर करून छोट्या छोट्या फौजांनी मोठमोठ्या सरदारांना पराभूत केले. त्यांच्या युद्धनीतीत कल्पकता होती. आक्रमण हे मागे हटल्यासारखं वाटायचं. आणि माघार ही पुढील विजयाची तयारी असायची. अशा धडाडीच्या नेतृत्वाला औरंगजेब समजून घेण्यात अयशस्वी ठरला. त्याला वाटलं की, शिवाजी हे केवळ एक प्रांतीय उठाव आहेत. पण लवकरच त्याला समजलं की, हा उठाव नाही हा उदय आहे.

आग्र्याची कहाणी म्हणजे या दोघांच्या संघर्षातली एक महत्त्वाची पायरी. औरंगजेबने शिवाजी महाराजांना आग्र्याला बोलावलं राजाश्रयाच्या बहाण्याने. पण मनात अपमानाचा कट ठेवून. सभागृहात इतर राजांची पाठ थोपटणारा बादशहा, शिवाजींचा उल्लेख 'माळव्या'सारखा करत होता. महाराजांच्या अपमानास्पद वागणुकीमागे एक योजनाबद्ध कोंडी होती. जी केवळ जिवाशी नव्हे तर आत्म्याशीही खेळ होती. पण शिवाजी फक्त तलवारबाज नव्हते ते चाणाक्ष मुत्सद्दी होते. त्यांनी त्या कैदेतून जो पलायन केला ती घटना इतिहासात रोमांचाचा सर्वोच्च बिंदू मानली जाते. फळांच्या घोळयात लपवलेला स्वराज्याचा स्वप्नद्रष्टा, दिल्लीच्या अंगणातून थेट सह्याद्रीच्या दऱ्यांत पोहोचतो आणि स्वराज्य पुन्हा खवळतं.

या प्रसंगानंतर औरंगजेब एक पाऊल मागे सरकतो. पण ही माघार त्याच्या मनात शिवाजींचं वाढलेलं भान दाखवते. त्याने शिवाजींना मारण्याच्या अनेक योजना आखल्या. अफझलखान, शाईस्ताखान, मिर्झाराजे जयसिंग. पण शिवाजी महाराज प्रत्येक वेळी चपळाईनं निसटले. त्यांनी केवळ जीव वाचवला नाही तर मुघल साम्राज्याला झणझणीत प्रत्युत्तर दिलं. अफझलखानाच्या पोटात महाराजांची वाघनखं घुसली आणि एक गोष्ट स्पष्ट झाली, छत्रपतींना संपवणं म्हणजे आग विझवण्याचा प्रयत्न नव्हे तर वणवा पेटवण्यासारखं आहे.

शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक हे केवळ एका माणसाच्या गादीवर बसण्याची घटना नव्हती. तो होता एका युगाच्या प्रारंभाचा शंखनाद. सह्याद्रीच्या कड्यांवर गाजलेली घोषणा **"छत्रपती शिवाजी महाराज की जय"** ही केवळ उत्सव नव्हती, ती होती जनतेच्या मनातील ओळख. त्यांनी स्वराज्य म्हटलं ते केवळ मराठ्यांचं नव्हे तर शोषितांचं, पीडितांचं, सामान्य जनतेचं. आणि हीच गोष्ट औरंगजेबला कळली नाही. त्याला सत्ता हवी होती, पण माणसं नाही.

औरंगजेबने शेवटी स्वतः दक्षिणेत मोर्चा वळवला. त्याने लाखोंच्या सैन्यांसह मराठा प्रदेशात धाड केली. गड सर केले. खजिने उचलले. गावं जाळली. पण एक गोष्ट जिंकू शकला नाही, ती म्हणजे लोकांची निष्ठा. गड एक वेळ पाडता आले. पण लोकांच्या मनातील **'राजा शिवछत्रपती'** पाडता आला नाही. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबला वाटलं खेळ संपला. पण त्याने शिवाजींचा वारस संभाजीराजांमध्ये पाहिलाच नाही. आणि जेव्हा त्याने संभाजीराजांना पकडून अत्यंत क्रूरतेने ठार केलं. तेव्हा त्याला वाटलं स्वराज्य नामशेष झाले.

पण खरी गोष्ट अशी होती की, शिवाजी महाराज एक व्यक्ती होते. तर स्वराज्य एक चळवळ होती. आणि चळवळी कधीच शिरच्छेदाने संपत नाहीत. त्या मातीमध्ये मिसळून नवे अंकुर फोडतात. औरंगजेब शेवटी हरला. रणभूमीत,

मनोधैर्यात, आणि लोकांच्या मनात. त्याच्या मृत्यूनंतर मुघल साम्राज्याचं अस्तित्त्व केवळ कागदांवर उरलं. दुसरीकडे, शिवाजी महाराजांची गाथा प्रत्येक गडावर, प्रत्येक पिढीत जिवंत राहिली. त्यांनी जी स्वराज्याची संकल्पना दिली, ती पुढे पेशव्यांनी उचलली. मराठा साम्राज्य दिल्लीपर्यंत नेलं.

आज या दोघांचं स्मरण करताना इतिहास आपल्याला एकच प्रश्न विचारतो कोण मोठं? तो की ज्याने सत्ता राखली? की तो ज्याने स्वाभिमान जागवला? कोण समजूतदार? तो की ज्याने धर्माच्या नावावर तलवार उपसली? की तो ज्याने धर्मापलीकडची मानवता जपली? याच उत्तरामध्ये या अध्यायाचं सार दडलेलं आहे.

इतिहास जरी भूतकाळाशी निगडीत असला तरी त्याचे संदर्भ वर्तमानात आणि परिणाम भविष्यात उमटत असतात. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब या दोन व्यक्तिमत्त्वांच्या भेटीतून फक्त दोन माणसांचा सामना झाला नव्हता तर दोन तत्त्वांच्या, दोन विचारधारांचा आणि दोन संस्कृतींचा संघर्ष समोर आला होता. आणि या संघर्षात तलवारीपेक्षा धार असलेल्या गोष्टी होत्या, स्वाभिमान, श्रद्धा, आणि लोकांचा विश्वास. शिवाजी महाराजांसाठी राज्य ही जबाबदारी होती. ते राज्य मिळवणं हे केवळ भूगोलाचं प्रश्न नव्हतं. तर जनतेच्या आत्म्याचं पुनरुत्थान होतं. त्यांच्या लहानशा मावळयाच्या सैन्याने जेव्हा मोठ्या मुघल फौजांना तोंड दिलं, तेव्हा त्यामागे तलवार नव्हती. तर आत्म्याचा झंकार होता.

याउलट औरंगजेबची सैन्यं मोठी होती. पण त्यामागे भय होतं, कट्टरता होती. औरंगजेबने धर्माचा अर्थ **'वर्चस्व'** असा घेतला. तर शिवाजींनी धर्माचा अर्थ 'समता आणि सहिष्णुता' असा मानला. पहा ना, शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या दरबारात सर्व धर्मांचे लोक स्थानापन्न केले. हिंदू, मुस्लिम, ब्राह्मण, कुळवाडी, परदेशस्थ व्यापारी, सिद्दी, आणि अगदी रोमन लोकांचाही सल्ला त्यांनी घेतला.

आणि दुसरीकडे औरंगजेब होता, जो आपल्या वडिलांनाही कैद करून सत्ता मिळवतो. तो संगीतावर बंदी घालतो, मंदिरं तोडतो आणि आपल्या धर्मालाच सर्वोच्च मानतो. हाच फरक या दोन नेत्यांमधील खोल दरी उघड करून दाखवतो. आग्र्याच्या घटनेनंतर शिवाजी महाराजांच्या धैर्याला आणि मुत्सद्देगिरीला एक वेगळीच धार मिळाली. त्यांचं पलायन हे एक चमत्कारासारखं होतं. पण त्यापलीकडे त्या घटनेने जनतेच्या मनात एक गोष्ट ठाम केली, की हा राजा आपला आहे. आपल्या रक्षणासाठी काहीही करेल.

आग्र्याच्या कैदेतून बाहेर पडल्यानंतर शिवाजी महाराजांनी दिल्लीतूनही खूप काही शिकलं. त्यांनी मुघलांचं दरबारी राजकारण, अधिकारवाटप, खुफिया यंत्रणा, आणि मुख्य म्हणजे गनिमी काव्याची अचूक व्याख्या समजून घेतली.

या दरम्यान औरंगजेब मात्र एका भ्रमात जगत होता. त्याला वाटत होतं की त्याच्या हातात तलवार आहे. म्हणजे त्याच्याच हुकुमाने जग चालावं. पण त्याने एक गोष्ट कधी समजून घेतली नाही, की तलवार इतकीच प्रभावी असते, जेवढं लोक तिच्या मागे उभे राहतात. आणि जेव्हा तलवारीपेक्षा अधिक प्रभावी विचार समोर येतो तेव्हा ती तलवार आपोआप मोडते. शिवाजींचा हा विचार पुढे समाजाच्या सर्व थरांत पोहोचला. कुठे त्यांची युद्धनीती लोकांना प्रेरणा देऊ लागली तर कुठे त्यांचं न्यायालय सामाजिक समतेचं प्रतीक बनलं.

औरंगजेबने कधी शिवाजी महाराजांना **'राजा'** म्हणून मान्य केलं नाही. त्याच्या नजरेत ते केवळ एक **'दख्खनी बंडखोर'** होते. पण जेव्हा औरंगजेबने आपल्या सर्व सैन्यांसह दक्षिणेत हल्ला केला तेव्हा त्याला शिवाजींमधील सामर्थ्य नव्याने जाणवलं. त्याने पाहिलं की हे लोक फक्त तलवारीवर नाही तर गडावर, डोंगरात, गावकुसात, आणि माणसांच्या हृदयात लपले आहेत. त्याला समजलं की गड सर करता येतील पण जनतेचं मन नाही.

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबाला वाटलं हा विजयाचा क्षण आहे. पण संभाजीराजांनी जो उभा ठाकला तो फक्त पुत्र नव्हता, तो विचारांचा वारस होता. संभाजींनी दिलेली शौर्यगाथा आणि त्याग म्हणजे शिवाजींच्या स्वराज्याला अभय देणारा अभिषेक होता. औरंगजेबाने त्यांच्यावर केलेली क्रूरता, त्याच्या पराभवाची नांदी ठरली. कारण ही क्रूरता जनतेच्या रक्षणकर्त्यावर केली गेली होती आणि त्यामुळे एकेक मावळा पेटला.

ही आग औरंगजेबच्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत धगधगत राहिली. त्याने आपले आयुष्य दक्षिणेत एका भुतासारखं घालवलं. गडांवरून पाय उतरत नव्हते पण मनावरून पराभव पुसला जात नव्हता. लाखो फौजा घेऊन आलेला औरंगजेब एकटाच मेल्यावर त्याच्या मृत्यूला कोणी अश्रू दिले नाहीत. त्याचं राज्य जे कधी काळी उत्तर भारतात पसरलं होतं, त्याच्या मृत्यूनंतर केवळ नावापुरतं उरलं. पण दुसरीकडे, शिवाजी महाराजांचं स्वराज्यच नव्हे, तर त्यांची ओळख आजही प्रत्येक मराठी मनात जिवंत आहे.

या दोन व्यक्तिमत्त्वांच्या भेटीतून आपल्याला इतिहास फक्त कथा म्हणून सांगत नाही तर तो आपल्याला प्रश्न विचारतो. आपण कोणता विचार उचलणार आहोत? सत्ता टिकवणारा? की स्वाभिमान जागवणारा? दडपशाहीचा? की लोकशाहीचा? आपला आदर्श कोण? ज्याने हजारो मंदिरं पाडली? की ज्याने हजारो गावांना संरक्षण दिलं?

हेच प्रश्न पुढच्या पिढ्यांसाठी बीज ठरतात. आणि म्हणूनच ही भेट. ही केवळ दोन राजांची नव्हती, ती होती भविष्याचं दिशादर्शन करणारी एक ऐतिहासिक ठिणगी. शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्यातील संघर्ष ही केवळ दोन सैन्यांच्या युद्धाची गोष्ट नव्हती. ती होती माणसांच्या मनांवर राज्य करण्याच्या दोन विरोधी विचारधारांची लढाई.

एकीकडे होता औरंगजेब, धार्मिक कट्टरतेच्या अंधश्रद्धेत अडकलेला सम्राट, तर दुसरीकडे होते शिवाजी ज्यांच्या डोळयांत धर्म नव्हता, तर धर्मभावना होती; ज्यांच्या हाती तलवार नव्हती, तर ध्येय होतं; आणि ज्यांच्या पावलांखाली जमीन नव्हती, तर स्वराज्याची ओढ होती. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य निर्माण केलं, हे ऐकताना सोपं वाटतं. पण प्रत्यक्षात त्यामागे रात्रंदिवस झिजणं, कट-कारस्थानांना तोंड देणं, आणि जनतेवर नितांत विश्वास ठेवणं हे होतं.

दुसरीकडे औरंगजेब होता जो राज्य जिंकल्याशिवाय स्वस्थ बसत नसे. त्याला फक्त सत्ता हवी होती. त्या सत्तेला कुणाचं दुःख, कुणाची प्रजा, किंवा कुणाचा विरोध याची पर्वा नव्हती. शिवाजी महाराज जर गड-किल्ल्यांतून स्वराज्य घडवत होते तर औरंगजेब तेच स्वराज्य तोडण्याचं स्वप्न बघत होता. त्याच्या दृष्टीनं हा एक बंडखोर होता. पण इतिहासानं दाखवून दिलं की, कोण ‘बंडखोर’ आणि कोण ‘जनतेचा राजा’ हे अखेर जनताच ठरवते. आजही आपण शिवाजींच्या नावाने शपथ घेतो. पण औरंगजेबाच्या बाबतीत तशी श्रद्धा कोणीही दाखवत नाही. हीच खरी इतिहासाची न्यायनिवाडा करणारी कसोटी. एक मनोरंजक गोष्ट आहे.

औरंगजेबला एकदा विचारण्यात आलं की, “शिवाजी हे इतके लहान राजे असूनही तुमच्या मुघल साम्राज्यास त्रास का देतात?” त्यावर त्याचं उत्तर होतं – “कारण तो तलवार चालवतो, पण त्यामागे लोक उभे राहतात.” या एका वाक्यात त्याला शिवाजींच्या ताकदीचा अंदाज आला होता. शिवाजी महाराज एकट्याने नाही लढले, त्यांच्याबरोबर होता संपूर्ण मावळ आणि त्यांच्या पाठीशी होती प्रजा. जिचा आत्मा त्यांच्या ध्येयाशी जोडलेला होता.

शिवाजी महाराजांनी गनिमी कावा, सडेतोड मुत्सद्देगिरी, आणि तेजस्वी कर्तृत्वाने केवळ मुघलांना हरवलं नाही, तर एक नव्या विचाराचा पाया रचला. त्यांच्या कृतींमध्ये एक विशिष्ट प्रमाणबद्धता होती. कधी वाटायचं – हे व्यक्तिमत्त्व

केवळ युद्धासाठी जन्मलेलं आहे. पण दुसऱ्याच क्षणी त्यांचं न्यायदायी प्रशासन, धर्मनिरपेक्ष धोरणं, आणि स्त्रियांचं संरक्षण पाहून वाटायचं हा माणूस म्हणजे एक विचारलेखनात उतरलेला राजा आहे.

औरंगजेबच्या बाबतीत तसं नाही. त्यानं राज्यप्राप्तीसाठी आपल्या भावांना ठार केलं. वडिलांना कैद केलं आणि स्वतःला **'जिंकल्याची'** भावना निर्माण केली. पण ही भावना जितकी बाह्य होती, तितकीच आतील अस्थिरता घेऊन आली. राज्य त्याचं होतं, पण त्यावर जनतेचा विश्वास नव्हता. त्याच्या दरबारात नवाब होते, मंत्री होते, कव्हाळ होते, पण त्याला शिवबासारखा मावळा नव्हता, जो प्रत्येक लढाईला **"हर हर महादेव"** म्हणत जीव पणाला लावत असे.

शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्यात एक मानसिक युद्ध चालू होतं आणि ते युद्ध कोणीतरी एक जिंकू शकतो, असं नव्हतं. कारण एकाच्या हातात तलवार होती, तर दुसऱ्याच्या हृदयात आत्मा होता. एकाने धर्माच्या नावाखाली राज्य वाढवलं, तर दुसऱ्याने धर्माला समतेची कास देत माणूस मोठा केला. एकाचं स्वप्न हे **"दिल्लीवर राज्य करायचं"** होतं, तर दुसऱ्याचं स्वप्न **"जनतेच्या मनावर राज्य करायचं"** होतं. आणि शेवटी लोक नेहमीच त्या स्वप्नांच्या बाजूने उभे राहतात, जे त्यांच्या आयुष्याला अर्थ देतात.

औरंगजेबनं जीवनाच्या अखेरीस एक वाक्य लिहून ठेवलं होतं, "माझ्या मृत्यूनंतर माझ्या थडग्यावर एक गवतही उगवू नये." हे वाक्य म्हणताना त्याच्या मनात एक शून्यता होती. दुसरीकडे शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर लाखो मनं आजतागायत त्यांची समाधी म्हणजे एक तीर्थक्षेत्र मानतात. त्यांच्या समाधीपुढे उभं राहताना अनेकांचं मन भरून येतं. डोळे पाणावतात.

कारण त्यांच्या जीवनाने माणसांना स्वाभिमान दिला आणि औरंगजेबच्या आयुष्याने माणसांना भीती दिली. शिवाजी महाराजांच्या कार्याने महाराष्ट्रातच नव्हे

तर संपूर्ण भारतात एक आदर्श घडवला. त्या आदर्शात धर्म होता, पण कट्टरता नव्हती; शक्ती होती, पण दडपशाही नव्हती; आणि विजय होता, पण तो आत्मघातकी नव्हता. औरंगजेबच्या साम्राज्याचा झगमगाट होता पण पायाभूत तत्वांचा अभाव होता.

शिवाजींचं स्वराज्य लहान असलं तरी सशक्त होतं; औरंगजेबचं साम्राज्य मोठं होतं पण आतून उधळलेलं. ही दोन व्यक्तिमत्त्वं इतिहासाच्या एका वळणावर एकमेकांना भिडली. पण त्या भिडतीत एक व्यक्तिमत्त्व इतिहासात अमर झालं तर दुसरं फक्त कालखंडात विस्मरणात गेलं. शिवाजींनी औरंगजेबाला सामोरे जात एक संदेश दिला की शक्ती ही तलवारीत नसते. ती मनात असते. आणि लोकांचा विश्वास जिंकणं हीच खरी राजसत्ता असते.

शेवटी, हे लक्षात ठेवायला हवं औरंगजेब जरी दिल्लीत गादीवर बसला होता तरी खऱ्या अर्थाने गादीवर बसले होते शिवाजी. कारण गादी ही मखमली आसन नसते. ती असते लोकांच्या मनाची जागा. आणि ती जागा जिंकणं. हेच खरं युद्ध असतं. शिवाजी महाराज ते युद्ध जिंकले.

अध्याय पहिला समाप्त

अध्याय 2 :

बालपण आणि संस्कार

एकाने पोटात तलवार धरली, दुसऱ्याच्या हातात तख्त

जगाच्या रंगभूमीवर एखादी नाट्यकृती रंगत असते. ज्यात दोन प्रमुख पात्रं असतात. एकाची भूमिका तत्त्वासाठी झगडणाऱ्या नायकाची, आणि दुसऱ्याची भूमिका सत्तेसाठी सर्व काही करणाऱ्या विरोधकाची. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या आयुष्यातली हीच पहिली रंगत होती. ह्या दोघांचं बालपण, त्यांचे संस्कार आणि त्यांनी घेतलेला मार्ग यांच्यात एवढा जमीन-अस्मानाचा फरक होता की जणू दोन टोकांवर उभे राहून इतिहास आपापल्या बाजूने लिहू लागला होता.

शिवाजींच्या आयुष्यात बालपण हे नुसतं वयाचं संज्ञा नव्हतं. ती तर रणभूमीची तयारी होती. आणि औरंगजेबासाठी बालपण म्हणजे सत्तेच्या रंगमहालात चालणारी एक शांत पण अघोषित लढाई. शिवबाचा जन्म कसा झाला हे आपण सगळेच जाणतो. शिवनेरीच्या किल्ल्यावर, मोगलांच्या छायेत. पण त्यांच्या छायेखाली न झुकता.

त्यांची आई जिजाबाई – एक तेजस्वी, धर्मनिष्ठ आणि धैर्यवान स्त्री. हिने त्या पोटात तलवार घातली. हो, शब्दशः! कारण शिवाजी महाराजांचा जन्म हा केवळ एका मुलाचा जन्म नव्हता, तो एका विचारसरणीचा, एका स्वराज्याच्या स्वप्नाचा आणि अत्याचाराविरुद्ध उठणाऱ्या बंडाचा जन्म होता. हे बाळ खेळण्यांऐवजी लहानपणापासूनच राजकारणाच्या गोष्टी ऐकत मोठं झालं. त्याच्या गोष्टी परीकथांमधून नव्हत्या. तर रामायण, महाभारत, संतांच्या ओव्यांमधून येत होत्या. आणि या गोष्टी केवळ मन रमवणाऱ्या नव्हत्या; त्या मन पेटवणाऱ्या होत्या.

जिजाऊने शिवबाला गोष्टी सांगितल्या पण त्यामागे तत्त्वज्ञान होतं. राम जरी वनवासात गेला तरी त्याने अधर्माविरुद्ध युद्ध केलं. कृष्णाने चातुर्य वापरून दुर्योधनाला हरवलं. पण त्याचं मूळ उद्दिष्ट अधर्माचा नाश करणं होतं. या सगळ्या गोष्टी शिवबाच्या मनात इतक्या खोल रुजल्या की त्याने त्याच्या जीवनात न्याय, धर्म, आणि शौर्य या तीन त्रिसूत्रीवर स्वतःला घडवलं.

त्याचं बालपण हे फक्त खेळण्यांचं नव्हतं; ते गड-किल्ल्यांची स्वप्नं पाहणारं होतं. बालवयातच त्याने रायरेश्वर मंदिरात जाऊन स्वराज्याची शपथ घेतली. ही गोष्ट आपण ऐकतो. पण त्या मागे किती मानसिक परिपक्वता असावी लागते हे समजून घेण्यासारखं आहे. दहा-बारा वर्षांचा मुलगा, त्याच वयात इतरांना खेळणंही नीट जमत नाही. आणि इथे शिवबा आध्यात्म, धर्म, सामाजिक अन्याय, राजकीय गुलामगिरी यावर विचार करत होता. हा मुलगा वाघाच्या पिल्लासारखा वाढत होता. सौम्य पण सजग, प्रेमळ पण सज्ज, आणि शेवटी स्फोटक.

दुसरीकडे औरंगजेब. दिल्लीच्या बादशाही हवेलीत जन्मलेला. अबाधित सत्तेच्या सुवर्णकक्षात डोळे उघडणारा मुलगा. त्याच्या घरात परंपरेचा गंध होता. पण त्या परंपरेला लोकशाहीचा गंध नव्हता; तिथे फक्त बादशाहीचा दरवळ होता. औरंगजेबाचा बाप – **शहाजहान** – हा केवळ मुमताजसाठी ताजमहल बांधणारा नव्हता, तर एक जहाल राजकारणीही होता. त्याने आपल्या मुलाला लहानपणापासून सत्ता म्हणजे काय हे शिकवलं. पण सेवा, सहानुभूती आणि न्याय याचं भान दिलं नव्हतं.

औरंगजेबाने लहानपणापासून कुराण शिकलं, नमाज पाळला, पण धर्म म्हणजे श्रद्धा नव्हे तर शिस्त असं त्याला शिकवलं गेलं. आणि हीच शिस्त पुढे गेल्यावर क्रौर्य आणि कट्टरतेच्या रूपात दिसू लागली. औरंगजेबाचं बालपण एका

बादशाही पालखीत झुलत गेलं. त्याच्या चहूबाजूंना झुंबर, गालिचे, आणि लाडोपाळाने भरलेला एक वेगळाच विश्व होतं.

औरंगजेबासाठी सत्ता ही जन्मसिद्ध होती. त्याच्या वाढदिवसांवर लाखो खर्च होत असे. आणि त्याच्या पायांवर राजे सर झुकत. त्याच्या डोळ्यांपुढे दरबारातील रंगपंचमी असली, पण मनात काळजीचं बीज रुजवणारं कोणी नव्हतं. त्याच्या वडिलांनी त्याला कुराण शिकवलं. पण कुराणातली माणुसकी त्याच्या मनात झिरपली नाही. त्याने न्यायाचे धडे गिरवले, पण मन मात्र कपटाने भारलेलं. त्याच्या बालपणात जे काही ठसवलं गेलं त्यातून पुढे एक कट्टर आणि निर्दयी बादशहा घडला.

औरंगजेबचं बालपण म्हणजे कारागृहासारखं होतं. ऐश्वर्याने भरलेलं, पण मुक्त विचारशक्तीला बंद. त्याच्या मनात भावनांना फारसा वाव नव्हता. त्याच्या भावंडांसोबतचा संबंध सौहार्दाचा नव्हता तर स्पर्धेचा होता. त्याने लहानपणापासूनच शिकून ठेवलं होतं की **‘सत्ता ही कमावायची नसते, तर हिसकवायची असते**. हेच विचार पुढे जाऊन त्याच्या राजकारणाचं आणि सत्तापिपासे स्वभावाचं मूळ ठरले.

शिवाजींचं बालपण हे लढाईसाठी सज्ज करणारं होतं. परंतु हे लढणं स्वराज्यासाठी, समाजाच्या रक्षणासाठी, धर्माच्या सन्मानासाठी होतं. त्यांच्या अंगात रणझुंजारता होती. पण त्याच्या मुळाशी एक गहिरं मानवतेचं बीज होतं. त्यामुळेच त्यांनी दारूगोळ्याचा वापर केला पण विचारांवर बंदूक ठेवली नाही. त्यामुळेच त्यांनी शत्रूच्या किल्ल्यांवर झेंडा फडफडवला. पण स्त्रियांचा अपमान कधीच केला नाही. त्यांच्या संस्कारांनी त्यांना 'माणूस' बनवलं – शूर, चतुर, पण तरीही नम्र आणि न्यायी.

जिजाऊने मुलगा घडवला नाही तर योद्धा आणि विचारवंत एकत्र घडवला. औरंगजेबाच्या अंगातही शिस्त होती, बुद्धिमत्ता होती, पण ती शहामृगाच्या डोळयात पाणी टाकणारी नव्हती. त्याच्या संस्कारांनी त्याला नियम दिले, पण तत्वं नाहीत. त्याला शिक्षण दिलं, पण दृष्टिकोन दिला नाही. त्यामुळेच तो मोठा होऊन बादशाह झाला पण थोर झाला नाही. त्याच्या मनात कट्टरतेचं बीज एवढं खोल रुजलं होतं की त्याने मंदिरं तोडली, गुरुंच्या हत्या केल्या आणि स्वतःच्या भावालाही ठार केलं. ज्याचं बालपणच 'स्वतःपुरतं' आहे, त्याच्या हातात सत्ता आली की ती केवळ विध्वंस करते, उभारणी नाही.

औरंगजेबाचं सत्ताकाळ हे याचं सर्वोत्तम उदाहरण आहे. शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब हे दोघंही एकाच देशात, एकाच कालखंडात, आणि जवळपास समान वयाचे होते. पण इतिहास त्यांच्या वाटा अगदी वेगळ्या दिशेने घेऊन गेला. कारण त्यांचं बाळकडूच वेगळं होतं. एका पोटात तलवार घातली होती. म्हणजेच त्याच्यात संघर्षाची जाणीव गर्भातूनच आलेली होती. आणि दुसऱ्याच्या हातात तख्त दिला होता. म्हणजेच त्याला वाटलं की सत्ता ही जन्मसिद्ध हक्काने मिळते. आणि म्हणूनच, एक जिवाचं रान करत स्वराज्य निर्माण करतो, आणि दुसरा त्याच स्वराज्यावर आक्रमण करत शेवटी थकून पडतो.

इतिहासाची एक गंमत आहे, तो संपत्तीची नोंद ठेवतो, पण संस्कारांची कदर करतो. त्यामुळेच आज शिवाजी महाराजांचे गड अजूनही महाराष्ट्राच्या मातीला प्रेरणा देतात, तर औरंगजेबाचं नाव कागदावर उरलेलं आहे. शिवरायांचं बालपण म्हणजे एका गोंधळलेल्या देशात नवा प्रकाश दाखवणारी मशाल होती. आणि औरंगजेबाचं बालपण म्हणजे जुन्या रुढींच्या, कट्टरतेच्या, आणि सत्तेच्या आंधळेपणाचं प्रतीक. दोघंही समकालीन होते. पण त्यांची संस्कारं त्यांना दोन विरुद्ध टोकांना घेऊन गेली.

एकाने आत्मबळावर साम्राज्य उभं केलं, आणि दुसऱ्याने सत्तेच्या भीतीवर राज्य केलं. आज आपण कोणाचं अनुकरण करायचं हे ठरवणं आपल्यावर आहे. त्या दोघांचं बालपण पाहून आपण एक गोष्ट शिकू शकतो – **की जन्म कुठे झाला याने नव्हे, तर संस्कार कसे झाले यावर माणूस काय बनेल हे ठरतं.** शिवाजी महाराजांनी स्वतःच्या विचारांनी आपलं आयुष्य घडवलं. तर औरंगजेबाने मिळालेल्या विचारांनी स्वतःला मर्यादित केलं. आणि म्हणूनच एकजण **"राजा शिवछत्रपती"** बनतो, तर दुसरा **"मरणोत्तर विस्मरणाचा बादशाह"** ठरतो.

छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब हे केवळ दोन व्यक्ती नव्हे, तर दोन मूल्यव्यवस्था, दोन जगणं, दोन संस्कृती, आणि दोन विरुद्ध ध्रुव. त्यांच्या जीवनाचा आरंभ जरी एका भूप्रदेशात झाला असला, तरी त्या प्रारंभाच्या बीजातून पुढे जे उमललं, ते काळाच्या पुस्तकात दोन वेगवेगळ्या अध्यायांचं प्रतीक ठरलं. त्यांच्या बालपणातील पाऊलवाटा समजल्या की लक्षात येतं की हा संघर्ष केवळ तलवारींचा नव्हता, तर विचारांचा होता. शिवनेरीच्या दगडांतून शिवाजी महाराजांची पायाभरणी सुरू झाली. तर औरंगजेबाच्या लाडक्या दिल्लीतल्या झुलत्या पालख्यांमध्ये त्याचं बालपण झुलत राहिलं. या झुलण्यामागे एक बेमालूम आराम होता. पण त्यात स्वप्न नव्हतं. स्वप्नं असतात, ती झोपेत नव्हे – तर जिवंत जळजळीत वास्तवातून उगम पावतात.

शिवाजी महाराजांनी बालवयातच दारिद्र्य, राजकीय चाणाक्षपणा, परकीय सत्ता यांचं दर्शन घेतलं होतं. त्यामुळेच त्यांच्या विचारांची धार वेगळी होती. औरंगजेब मात्र सत्तेच्या समृद्धीमध्ये वाढला. त्याला सत्ता म्हणजे काय हे सांगायला, वडिलांच्या बादशाही तख्ताचा पाटीला पुरेसं होतं. पण त्या सत्तेला संवेदनशीलतेची ओल नव्हती.

शिवबाचं बालपण म्हणजे एका मातेनं कोरलेली अमोघ शस्त्र होती. जिजाऊ म्हणजे केवळ आई नव्हती, ती एक युगशिल्पी होती. तिच्या गोष्टीत देव होते, पण अधर्माविरुद्ध उभे ठाकणारे देव. तिच्या बोलण्यात संत होते, पण कर्माला प्रेरणा देणारे संत. ज्ञानेश्वरीच्या ओव्या, रामायणाच्या कथा, आणि धर्मवीरांचं तेज – ह्यांनी शिवरायांच्या मनात एक क्रांती रुजवली. आणि ही क्रांती तलवारीने नाही, तर विचारांनी शिजत गेली. त्या मुलाला शत्रू म्हणजे केवळ विरोधक नव्हता तर अन्यायाचं रूप होता.

स्वराज्य म्हणजे सिंहासन नव्हे तर लोकांच्या आशा-आकांक्षांचं स्वरूप. बालवयातच शिवबाने हे तत्त्व मनाशी बिंबवलं. दुसऱ्या बाजूला औरंगजेबाचं शिक्षण झालं. त्याने कुराण पाठ केलं, पण त्यातून त्याला मानवतावादाचं सौंदर्य उमजलं नाही. त्याने न्यायाची शिकवण ऐकली, पण ती न्यायाची धार कट्टरतेने बोथट केली. आणि त्याचं मन वडिलांच्या दरबारात सत्तेसाठी झुंजणाऱ्या भावंडांना पाहून डावपेचांमध्ये वाढलं. त्याच्या भावंडांमध्ये काही विद्वान, काही कलाकार, काही उदारमतवादी होते. पण औरंगजेबाने त्यांना ‘शत्रू’ म्हणून पाहिलं. कारण त्याच्या मनात सत्ता ही केवळ ‘एकट्याची’ असते, असं बिंबवण्यात आलं होतं. त्यामुळे त्याने भावाच्या डोक्यावरून हात फिरवला नाही तर त्याचं डोकंच पाडून टाकलं.

शिवाजी महाराजांच्या बालपणात अफाट स्वप्नं होती. पण ती उडत्या महालातली नव्हती तर उध्वस्त झालेल्या गावांमधून ऐकू येणाऱ्या सुस्काऱ्यांची उत्तरं होती. त्यांना हिंदवी स्वराज्य हवं होतं – म्हणजे काय? त्यात ‘हिंदू’ म्हणून आग्रह नव्हता तर ‘हिंद या मातीत जन्मलेल्या प्रत्येकासाठी असं एक राज्य जे न्यायाने चालेल, धर्मनिरपेक्षतेनं उजळेल आणि लोकशाहीच्या कल्पनांनी रुजेल. ते स्वप्न बालवयात रूजवलं गेलं आणि त्यांच्या आयुष्याचं ध्येय बनलं. औरंगजेबासाठी

बालपण म्हणजे पदरात सत्ता आणि मनात संकुचिततेचा कर्दनकाळ. त्यामुळेच एकाने स्वराज्याची वाट निवडली, आणि दुसऱ्याने बादशाहीचा मार्ग.

एक प्रसंग लक्षात घेतल्यास हे अंतर अधिक ठळक दिसतं. औरंगजेब लहानपणी हत्तीच्या शर्यतीत भाग घेत असे. त्याने एकदा स्वतःच्या भावाला हरवण्यासाठी शर्यतीत कपटाचा वापर केला. त्याच्या मनात 'जिंकणं' हे अंतिम होतं. मग ते कसंही का होईना. शिवबाने मात्र बालवयातच गड-किल्ले लढवले. पण कधी विश्वासघाताने नाही. त्याचं बाळपण 'रणासाठी सिद्ध' होतं, पण त्या रणात मूल्य होती, शिस्त होती आणि आदर्श होते. म्हणूनच एका बाजूला अंमल होता तर दुसऱ्या बाजूला अमरत्व.

शिवरायांच्या मनात जिजाऊने रोवलेलं स्वाभिमानाचं बीज मोठं झालं आणि त्या बीजाने पूर्ण समाजाला सावली दिली. त्यांनी तलवार उगारली ती स्वराज्यासाठी. औरंगजेबाने तलवार उगारली ती आप्तस्वकीयांवर. शिवाजी महाराजांनी महिलांचा सन्मान राखला.

तर औरंगजेबाने गुरु गोबिंदसिंह यांच्या मुलांना मारले. एकाच्या शौर्यात माणुसकी होती. दुसऱ्याच्या कट्टरतेत निर्दयता. ही प्रवृत्ती बालवयापासूनच रोवली गेलेली होती. शिवाजी महाराजांना एक आदर्श समाज हवाय यावर ठाम विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी प्रत्येक गोष्ट लोकहितासाठी केली. त्यांनी कधी मंदिरं तोडली नाहीत तर उलट मशीदींचं रक्षण केलं. त्यांनी फक्त हिंदूंचं राज्य केलं नाही तर एक संमिश्र संस्कृती घडवली. आणि हे सगळं रुजलं होतं त्यांच्या संस्कारांतून.

औरंगजेबाने मात्र मंदिरं तोडली, फकीरांना कैद केलं आणि आपल्या वडिलांनाही नजरकैदेत टाकलं. त्याच्या मनात प्रेम नव्हतं, सत्तेची भूक होती. इतिहास कधी न्याय करतो, कधी वेळ घेऊन तो करतो. पण अखेरीस, जो न्याय

समाजात उगम पावतो तो संस्कारांवर आधारित असतो. म्हणूनच शिवराय आजही लाखोंच्या मनात जगतात. जिजाऊसारखी आई अजूनही आदर्श मानली जाते.

औरंगजेब मात्र इतिहासाच्या धुळीत गडप होतो. त्याच्या नावाने रस्ते नाहीत. शिक्षणसंस्था नाहीत. प्रेरणादायक कथा तर अजिबात नाहीत. शिवाजी महाराजांचं बालपण म्हणजे लोकशाहीचा गर्भ असलेली एक क्रांती होती. त्यांच्या एका पायरीवर भारताचं स्वप्न उभं राहिलं. आणि औरंगजेबाचं बालपण? ते एकट्याचं, बंदिस्त, क्रूर आणि सत्तालालसेनं भरलेलं होतं. एकाने स्वराज्य दिलं, दुसऱ्याने मृत्यू. एकानं विजय दिला, दुसऱ्याने विध्वंस.

अखेरचा विचार :

बालपण म्हणजे केवळ काही वर्षांचा काळ नव्हे तर मनावर कोरले जाणारे आयुष्याचे संस्कार. शिवाजी महाराजांनी आपल्या बालपणातून एक स्वप्न उभं केलं, स्वराज्याचं, माणुसकीचं, न्यायाचं. औरंगजेबाने आपल्या बालपणातून स्वतःच्या अहंकाराचं साम्राज्य उभं केलं. पण ते शेवटी पडलं. म्हणूनच, **'एकाने पोटात तलवार धरली, दुसऱ्याच्या हातात तख्त'** या विधानामागे केवळ जन्माची मांडणी नाही, तर संपूर्ण आयुष्याची दिशा दडलेली आहे.

अध्याय दुसरा समाप्त

अध्याय 3 :

स्वप्नांची दिशा वेगळी

एक स्वराज्य घडवतो, दुसरा साम्राज्य वाढवतो

इतिहास म्हणजे केवळ भूतकाळाची उजळणी नसते तर तो वर्तमानाच्या आरशातून भविष्यात डोकावण्याचा एक झराही असतो. या आरशात दोन व्यक्तिमत्त्वं इतकी उठून दिसतात की, त्यांच्या विचारांची दिशा, त्यांच्या कृतींमधली तफावत आणि त्यातून घडलेलं परिणाम या सगळ्याचा थेट संबंध आपण आजही आपल्या समाजव्यवस्थेत पाहू शकतो. ही दोन महाकाय व्यक्तिमत्त्वं म्हणजे – छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मुघल सम्राट औरंगजेब.

या दोघांमध्ये समान गोष्ट होती ती म्हणजे त्यांची दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षा. पण त्यांचं ध्येय वेगळं होतं. त्यांचा मार्ग भिन्न होता आणि स्वप्नांची दिशा तर इतकी वेगळी की, एकाने स्वतःला जनतेच्या सेवेसाठी अर्पण केलं तर दुसऱ्याने स्वतःला सत्तेच्या उन्मादात गमावून टाकलं. शिवाजी महाराजांचं स्वप्न होतं स्वराज्याचं. स्वाभिमानी, स्वतंत्र आणि जनतेच्या हितासाठी उभं राहिलेलं राज्य.

हे केवळ सत्ता मिळवण्याचं स्वप्न नव्हतं. हे एका महान संस्कृतीचं पुनरुत्थान होतं. महाराजांनी हे स्वप्न पाहिलं ते एका अस्थिर, धोकादायक आणि गुलामगिरीच्या सावलीत लपलेल्या हिंदवी समाजासाठी. औरंगजेबानेदेखील स्वप्न पाहिलं होतं एक अखंड इस्लामी साम्राज्याचं. जिथं त्याचा धर्म हाच कायदा असेल आणि त्याची सत्ता अनभिद्न्य असेल. एकाच भूमीवर उभं राहून, दोन भिन्न दिशांना धावणारी ही दोन स्वप्नं, इतिहासाच्या कड्यावर येऊन एकमेकांशी टकराव्यात, हे अनिवार्य होतं.

शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभाराचा पाया जनतेच्या विश्वासावर ठेवला. त्यांच्या राज्याच्या केंद्रस्थानी माणूस होता. त्याची जात, धर्म, पंथ, भाषा गौण होती. त्यांनी एक समावेशक, न्यायप्रिय आणि नैतिकतेवर आधारलेलं राज्य उभं केलं. त्यांचा प्रत्येक निर्णय हा एक सामाजिक जबाबदारी म्हणून घेतला गेला. त्यांनी ‘स्व’ हा शब्द ‘स्वराज्य’ या अर्थाने वापरला, ‘स्वार्थ’ म्हणून नाही. ते राजे होते. पण ते केवळ सत्तेच्या सुखासाठी नव्हते. ते प्रजेसाठी, संस्कृतीसाठी आणि स्वाभिमानासाठी झगडणारे योद्धे होते.

याच्या उलट, औरंगजेबाच्या मनात सत्तेचा हव्यास होता. त्याच्या साम्राज्यविस्तारामागे कुठलीही मानवी सहानुभूती नव्हती. तर केवळ कट्टर धार्मिक धोरणं होती. त्याने आपल्या भावांना ठार मारून सिंहासन मिळवलं आणि वडिलांना नजरकैदेत टाकून सत्तेवर कब्जा केला. हे सत्ता मिळवण्यासाठीचे मार्ग होते. पण सत्तेला अर्थ असतो तो जनतेच्या कल्याणासाठी, ते तत्त्वच औरंगजेब विसरला. त्याने मंदिरं तोडली, जिझिया सारखा भेदभाव करणारा कर लादला, आणि संपूर्ण हिंदुस्थानवर इस्लामी कायदे लागू करण्याचा प्रयत्न केला.

एक साम्राज्यवादी हुकूमशहा म्हणून तो गाजला, पण तो कधी जनतेचा 'राजा' झाला नाही. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य म्हणजे काय याचं एक आदर्श मॉडेल उभं केलं. त्यांच्या कारभारात अष्टप्रधान मंडळ, शिस्तबद्ध महसूल व्यवस्था, सुरक्षित किल्ले, लष्करी डावपेच, आणि न्यायव्यवस्था या साऱ्यांचा संगम होता. ते तत्त्वनिष्ठ होते पण व्यवहारशून्य नव्हते. त्यांनी गनिमी काव्याचा वापर करून युद्धं जिंकली. पण कधीही शत्रूला फसवून नाही तर चातुर्याने मात दिली. त्यांचं नेतृत्व लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांवर आधारित होतं.

महाराजांनी फक्त तलवारीवर नाही तर लोकांच्या मनांवर राज्य केलं. औरंगजेबाने मात्र अफाट भूभागावर ताबा मिळवला. पण त्याच्या कारभारात 'सामर्थ्य' हे केवळ बळावर आधारित होतं, नैतिकतेवर नव्हे. त्याच्या निर्णयांना धार्मिक पूर्वग्रहाचं छायाचित्र होतं. त्याला विरोध करणाऱ्यांवर अन्याय, अत्याचार, शिक्षा आणि मृत्यू वगळता दुसरी भाषा ठाऊकच नव्हती. त्याच्या साम्राज्याची मूळ प्रेरणा म्हणजे सत्तेचा विस्तार. मग तो कितीही महागडा का असेना. त्याच्या या दडपशाही धोरणामुळे, जेव्हा त्याचं आयुष्य संपत आलं, तेव्हा त्याच्या हातात अवाढव्य भूभाग होता. पण त्याच्या हृदयात एकटेपणाचं अरण्य.

शिवाजी महाराजांनी त्यांच्या स्वप्नांमध्ये धर्मालाही एक सीमारेषा आखून दिली होती. ते श्रद्धाळू होते, पण ते कट्टर नव्हते. त्यांनी संतांचं मार्गदर्शन घेतलं, वेद-शास्त्रांचं महत्त्व मान्य केलं. पण अन्य धर्मांविरुद्ध कधीही द्वेष व्यक्त केला नाही. त्यांच्या दरबारात मुस्लिम अधिकारी होते. त्यांची मदत करणारे पठाण होते. त्यांनी अफजलखानाच्या भेटीपूर्वी दगाफटका केला नाही. उलट स्वतःचा जीव धोक्यात घालून शौर्य दाखवलं. अशा या नेत्यानं ‘राजा’ या पदालाही सन्मान दिला आणि त्यातून **‘धर्मराज्य’**नव्हे तर **‘धर्मसहिष्णु स्वराज्य**’उभं केलं.

औरंगजेब मात्र धर्माच्या नावावर राज्य चालवू लागला. त्याला वाटले, तलवारीच्या धाकाने लोक धर्म बदलतील आणि त्याच्या सत्तेचं अधिराज्य मानतील. पण त्याचा हा भ्रम इतिहासाने चुरगाळून टाकला. त्याने एकेक धार्मिक आंदोलनांना चिरडण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यातूनच त्याच्याविरोधात लढणाऱ्या लोकांची संख्या वाढली. त्याने स्वतःच्या हुकूमशाहीने लोकांमध्ये असंतोषाची ज्वाला पेटवली. आणि जेव्हा ही ज्वाला पेटली तेव्हा त्या आगीने त्याच्या साम्राज्याच्या पायापासून खिंडारं निर्माण केली.

शिवाजी महाराजांनी केवळ राज्य स्थापन केलं नाही तर विचारसरणी दिली. त्यांनी **'राष्ट्र'** ही संकल्पना भारतीय मनात पुन्हा रोवली. त्यांच्या राज्याभिषेकाची प्रेरणा केवळ धार्मिक नव्हती ती वैचारिक होती. त्यांनी स्वतःला क्षत्रिय म्हणून घोषित केलं. ही एक ऐतिहासिक पुनरुज्जीवनाची प्रक्रिया होती. त्यांनी **'स्वराज्य'** या संकल्पनेत केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे तर सांस्कृतिक आत्मभान, सामाजिक एकात्मता, आणि आर्थिक स्वावलंबन यांचा समावेश केला.

त्याचवेळी औरंगजेब आपलं साम्राज्य वाढवत असला तरी त्याचं अंतरंग कोसळत चाललं होतं. तो जितका भूभाग मिळवत गेला तितकाच विश्वास गमावत गेला. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचं साम्राज्य एका पाठोपाठ एक विभाग तुटून गेला. त्याला कधीही खऱ्या अर्थाने एक राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळख मिळाली नाही. इतिहास त्याला स्मरतो. पण शोकांत इतिहास म्हणून. शिवाजी महाराजांचं स्वप्न आजही पेटतं.

प्रत्येक त्या मनात ज्याला आपली ओळख, आपली संस्कृती, आपली मातृभूमी प्रिय आहे. त्यांच्या विचारांनी पुढच्या अनेक पिढ्यांना प्रेरणा दिली. झाशीची राणी असो, तात्या टोपे, वा नेताजी सुभाषचंद्र बोस. स्वराज्य ही आजच्या लोकशाहीची बीजं होती. त्यांनी ज्यावेळी किल्ला उभारला, तेव्हा तो केवळ दगडाचा गड नव्हता. तो विश्वासाचा किल्ला होता. आणि औरंगजेब? त्याचे दरबार, त्याची सत्ता, त्याची ताकद, या साऱ्यांना आज केवळ शिळा गंध उरलेला आहे.

इतिहास हे केवळ घटनांचं संकलन नाही. तो मूल्यांचा आरसा असतो. त्यात आपल्याला स्पष्टपणे दिसतं. एकाने राष्ट्र उभं केलं, दुसऱ्याने त्यावर हुकूमत केली. एकाने मनं जिंकली. दुसऱ्याने माणसं गमावली. एकाच भूमीत उभे राहून, दोन वेगवेगळ्या दिशांना झेपावणारी ही दोन स्वप्नं. आजही आपल्याला शिकवून जातात

की, सत्ता टिकवणं सोपं असतं पण ती स्वीकारून, जबाबदारीने वागणं हाच खरा राज्यधर्म असतो.

इतिहासाच्या विस्तीर्ण पटावर जेव्हा दोन व्यक्तिमत्त्वं इतक्या तीव्रतेने आपापल्या विचारांनी, कृतींनी आणि स्वप्नांनी आदळतात तेव्हा ती टक्कर केवळ व्यक्तीगत पातळीवर मर्यादित राहत नाही. ती बनते दोन विचारधारांमधील झुंज. दोन संस्कृतींमधील संघर्ष, आणि अखेरीस – एका देशाच्या भविष्याची दिशा ठरवणारी निर्णायक क्षणांची मालिका. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि मुघल सम्राट औरंगजेब ही अशीच दोन विभाजक लकीर असलेली महाकाय नावं.

ज्यांनी केवळ एकमेकांविरुद्ध लढाई केली नाही तर त्यांच्या विचारधारांचं युद्ध संपूर्ण भारतीय उपखंडाच्या भावी इतिहासावर कोरून गेलं. शिवाजी महाराजांचं स्वप्न होतं स्वराज्याचं. त्या काळात 'राज्य' म्हणजे एखाद्या परकीय सत्तेच्या छायेखाली दबलेल्या जनतेसाठी एक अज्ञात, अस्पष्ट संकल्पना होती. मुघल, आदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरिदशाही, इमादशाही यांसारख्या सत्तांनी जनतेच्या मनावर 'दास्य' हेच एकमेव नियतीचं रूप बिंबवलं होतं. पण शिवरायांनी त्या काळोख्या आकाशात एक तेजस्वी तारा उगम पावावा, असा विश्वास निर्माण केला. जो राजा जनतेचा असेल, जो धर्माच्या आधारे भेद न करता न्यायाच्या आधारे राज्य चालवेल, आणि जो स्वतःला देवाचा छाया न मानता प्रजेचा सेवक मानेल.

दुसरीकडे, औरंगजेबाचं स्वप्न भव्य होतं, पण भयाणही. त्याला वाटायचं की इस्लामिक शरीयतचं राज्य संपूर्ण हिंदुस्थानात लागू व्हावं आणि त्यासाठी जे काही करावं लागेल ते तो करायला तयार होता. त्याने आपल्या वडिलांना (शहाजहान) नजरकैदेत टाकून सत्तेवर कब्जा केला. भावांना ठार मारलं आणि

शेकडो मंदिरं उध्वस्त केली. हे सामर्थ्य सत्तेच्या हव्यासातून नव्हे तर एक कट्टर धार्मिक वृत्तीच्या उद्रेकातून आलेलं होतं.

औरंगजेबाच्या डोक्यात साम्राज्यविस्तार आणि धर्मप्रसार यांची एकसंध कल्पना होती. आणि त्यासाठी त्याला जे जे अडथळे वाटले ते तो निर्दयपणे दूर करत गेला. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक झाला तो १६७४ मध्ये. या क्षणाने केवळ एका मावळयाच्या मुलाचा राजा बनण्याचा क्षण नव्हता, तर ही होती हिंदवी स्वराज्याची शपथ. या घटनेने पहिल्यांदाच भारतीय भूमीवर एका स्थानिक, स्वदेशी, आणि समावेशक राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. या घटनेने मुघल सत्तेला एक थेट आणि धोकादायक आव्हान उभं केलं होतं. शिवरायांनी या राज्याच्या उभारणीसाठी जे धोरण अवलंबलं ते अफाट होते. त्यांनी **'गनिमी कावा'**या संकल्पनेचा इतका चपखल वापर केला की मोठमोठ्या सेनापतींच्या फौजा थिजून गेल्या.

औरंगजेब यावेळी अजिंक्य भासत होता. त्याचं साम्राज्य काश्मीरपासून दक्षिणेकडील बीजापूरपर्यंत पसरलेलं होतं. परंतु त्याला या एका डोंगराच्या पायथ्याशी उभ्या असलेल्या मावळयाच्या मुलाची भीती वाटत होती. ही भीती केवळ शस्त्रांची नव्हती, ती होती विचारांची. कारण औरंगजेबाच्या राज्यकारभारात सत्ता म्हणजे दहशत, तर शिवाजींच्या कारभारात सत्ता म्हणजे जबाबदारी होती. औरंगजेबाला आपल्या साम्राज्याचा विस्तार करायचा होता पण त्याच्यात साम्राज्य चालवण्याची दूरदृष्टी नव्हती.

याउलट, शिवरायांना आपल्या सीमांची रक्षा करत करत, त्या अंतर्गत व्यवस्थेला सुसंगत ठेवण्याचं कौशल्य होतं. त्यांनी अष्टप्रधान मंडळ, महसूल व्यवस्था, जलद गुप्तचर प्रणाली, किल्ल्यांची पुनर्रचना आणि आरमाराची उभारणी केली. ही प्रत्येक गोष्ट त्यांच्या विचारसंपन्न नेतृत्वाची साक्ष होती.

औरंगजेबाने मात्र अत्याचार आणि धार्मिक कट्टरतेच्या आधारे राज्य चालवण्याचा प्रयत्न केला. त्याने हिंदूंवर 'जिझिया' कर लादला. मंदिरं तोडली. शिक्षणावर बंदी घातली आणि हिंदूंना प्रशासनात दुय्यम ठरवलं. त्याच्या या कृतींमुळे अनेक हिंदू संस्थानिक, सरदार, आणि जनतेचा एक मोठा वर्ग बंडखोरीकडे वळला. यामध्येच शिवाजी महाराजांचा उदय झाला. त्यांनी स्वतःची एक स्वायत्त व्यवस्था तयार केली. जी धर्मनिरपेक्ष होती सर्वसमावेशक होती, आणि न्यायावर आधारलेली होती. त्यांचं स्वप्न होतं एक असं स्वराज्य, जिथे प्रत्येकाला आपल्या श्रद्धेनुसार जगण्याचा अधिकार असेल.

शिवरायांचा लष्करी दृष्टिकोन हा केवळ युद्ध जिंकण्यासाठी नव्हता, तर शत्रूला तुटवडा, थकवा आणि नैतिक पराभव यांचं पाणी प्यायला लावण्याचा होता. त्यांनी कधीही अनावश्यक रक्तपात केला नाही. सतीसारख्या प्रथांचं विरोध केलं आणि स्त्रियांचं रक्षण केलं. दुसरीकडे औरंगजेबाच्या मोहिमांमध्ये गावं उध्वस्त झाली. सामान्य जनता पिचून गेली, आणि धर्माच्या नावावर असंख्य निर्दोषांचा बळी गेला. ज्या सामर्थ्यावर त्याने आपलं साम्राज्य उभं केलं. तेच सामर्थ्य नंतर त्याच्या अतिरेकी धोरणांनी त्याच्याच विरोधात उभं राहिलं.

इतिहासात कधी कधी असं घडतं की व्यक्ती मृत्यूपश्चात अधिक प्रभावी ठरतात. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर त्याचं साम्राज्य कोसळायला लागलं. कारण ते सत्तेच्या भयावर उभं होतं. पण शिवाजी महाराजांनी जी विचारधारा रुजवली – **स्वराज्य, स्वभाषा, स्वसंस्कृती** – ती काळाच्या कसोटीवर तग धरून राहिली. औरंगजेबानं आपलं संपूर्ण आयुष्य युद्धात घालवलं. २७ वर्षांचा डोंगराळ दख्खन प्रांतातील त्याचा संघर्ष, त्याला आर्थिकदृष्ट्या आणि मानसिकदृष्ट्या संपवून टाकणारा ठरला. त्याच्या मृत्यूनंतर मुघल साम्राज्य तात्काळ खिळखिळं झालं.

कारण त्याने जे उभं केलं होतं, ते मूलतः रचनेच्या दृष्टीने एकसंध नव्हतं. शिवाजी महाराजांचा प्रभाव मात्र त्यांच्या मृत्यूनंतर वाढतच गेला. त्यांच्या विचारांनी पेशव्यांची युगं घडवली. मराठ्यांचं साम्राज्य उत्तरेत दिल्लीपर्यंत पोहचवलं, आणि त्यांनी निर्माण केलेली स्वराज्य संकल्पना नंतर स्वातंत्र्य लढ्याचं अधिष्ठान ठरली. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी छत्रपती शिवरायांची समाधीचा शोध लावून इतिहासातील पहिली **शिवजयंती** साजरी करून जनजागृती केली. स्वातंत्र्यसैनिकांनी शिवरायांना आदर्श मानलं, आणि आजही लाखो तरुण त्यांचं नाव घेऊन ध्येयवेडे होतात.

शिवरायांचं स्वप्न एका भूमिपुत्राच्या मनातून उगम पावलेलं होतं. ज्याला ही माती फक्त शासनासाठी नव्हे, तर अभिमानासाठी हवी होती. औरंगजेबाचं स्वप्न मात्र राजकीय विस्तार आणि धार्मिक वर्चस्व यावर आधारित होतं. जे दीर्घकालीन टिकाव देऊ शकत नाही. एकाच काळात जन्मलेली दोन महाकाय व्यक्तिमत्त्वं. परंतु त्यांची स्वप्नं, त्यांची दिशाच वेगळी. एकानं माणसांना एकत्र आणलं, तर दुसऱ्यानं माणसांना विभागलं. एकानं राज्य उभं केलं, दुसऱ्यानं राज्यं गिळंकृत केली. एकाचा वारसा आजही जिवंत आहे. दुसऱ्याचा इतिहासात केवळ पानावर उल्लेख.

शेवटी, इतिहास केवळ विजेत्यांची कथा नसते. ती असते मूल्यांची चाचणी. शिवाजी महाराजांनी जे मूल्य जोपासले – ते **मानवी हक्क, स्वातंत्र्य, आणि स्वाभिमान** यावर आधारलेले होते. औरंगजेबाचं मूल्यधर्म कट्टरतेत गुंतलेलं होतं. म्हणूनच एकाने मरणानंतरदेखील जनतेच्या हृदयात स्थान मिळवलं, तर दुसरा त्याच्या भव्य कबरमध्ये एकाकी गडप झाला.

अध्याय तिसरा समाप्त

अध्याय 4 :

रणांगणातीलं दोघे

लढाया, रणनीती, आणि गनिमी काव्याचं यश

इतिहास म्हणजे केवळ घडलेल्या घटनांचा क्रम नसतो. तर त्या घटनांमधून उमटणाऱ्या मूल्यांचा आरसा असतो. आणि या आरशात जेव्हा आपल्याला शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या संघर्षाचं प्रतिबिंब दिसतं, तेव्हा कळतं की ही टक्कर फक्त दोन व्यक्तींची नव्हती, ती होती दोन विचारसरणींची, दोन पद्धतींची, दोन युगांची. एक रणभूमीत उतरलेला लोकनायक, तर दुसरा बादशाही झुलफांचा कुरघोडी करणारा धर्मांध सम्राट.

या दोघांचं युद्ध म्हणजे तलवार आणि तत्त्वज्ञान यांच्यातील टक्कर होती. शिवाजी महाराज हे लढवय्ये होते. पण केवळ तलवारीच्या जोरावर नव्हे, तर लोकसमर्थन, चाणाक्ष बुद्धी आणि मातीतल्या सैनिकांवर आधारित एक स्वायत्त सैन्यरचना त्यांनी निर्माण केली होती. त्यांच्या प्रत्येक लढाईच्या मागे एक सामाजिक तत्त्वज्ञान होतं – स्वराज्य. हे स्वराज्य म्हणजे एकटा राजा नव्हे तर संपूर्ण प्रजेला आपल्या नशिबावरचा अधिकार मिळवून देण्याचा प्रयत्न. आणि यासाठी त्यांनी केवळ लढाया जिंकल्या नाहीत तर लोकांच्या मनंही जिंकली.

दुसरीकडे औरंगजेबाची युद्धपद्धती ही संख्येवर आधारित होती. विशाल फौजा, अफाट खर्च, आणि प्रत्येक लढाईला धर्माचं लेणं लावून शत्रूंना नामोहरम करण्याचा प्रयत्न – ही त्याची नीती. पण या नीतीला जमीन नसायची. जिथं तलवार धर्माने चालते, तिथं माती विरोध करते. आणि **दख्खनची माती नेहमीच बंडखोर असते**. दख्खनच्या मातीने औरंगजेबाला कधीच आपला मानलं नाही. इथे त्याचं

स्वागत झुंजार मावळ्यांनी, काटकसरी डोंगररांगांनी आणि शिवरायांच्या रणनितीने केले.

शिवाजी महाराजांनी गनिमी काव्याचं जे तंत्र विकसित केलं, ते आजच्या काळातही **'गुरिल्ला वॉरफेअर'** म्हणून आदराने ओळखलं जातं. शत्रू जिथं सामर्थ्याचा अभिमान बाळगत होता, तिथं शिवरायांनी कमकुवत भासत असलेल्या जागांवरून हल्ले करून विजय खेचून घेतले. अनेक वेळा औरंगजेबाच्या लाखोंच्या सैन्याला फक्त काहीशे मावळे झुंज देताना दिसतात. पन्हाळगडाचा वेढा, पुरंदरच्या लढाया, आणि आग्र्याहून सुटका ही फक्त घटनाच नाहीत, तर शिवरायांच्या धाडसाचं, निर्णायक नेतृत्वाचं आणि भौगोलिक समजुतीचं साक्षात उदाहरण आहेत. त्यांनी लढाई कधीही मुठी आवळून केली नाही. ती नेहमी डोळे उघडे ठेवून केली.

शिवाजी महाराजांनी डोंगर-दऱ्यांतून, गड-किल्ल्यांतून युद्धाची जी प्रयोगशाळा उभी केली, तिला औरंगजेबासारख्या मैदानी युद्धात निपुण असलेल्या सम्राटाने कधीही समजून घेतलं नाही. त्याचा अट्टाहास होता फक्त जिंकण्याचा. शिवरायांचा होता टिकण्याचा आणि स्वत्व जपण्याचा. त्यामुळेच औरंगजेबाने 27 वर्षं दख्खनमध्ये घालवली. पण त्याचं साम्राज्य विखुरलं. आणि शिवाजी महाराजांचा स्वराज्याचा विचार, त्यांची युक्ती, त्यांची युद्धपद्धती – ती फक्त किल्ल्यांपुरती मर्यादित राहिली नाही. ती संपूर्ण महाराष्ट्राच्या नसानसांत भिनली.

इतिहास सांगतो की, शिवरायांनी प्रत्यक्ष युद्ध करताना जी मूल्यं पाळली ती औरंगजेबाच्या युद्धात हरवलेली दिसतात. अफजलखानाचा बळी घेण्यामागेही अन्यायाचा प्रतिकार होता आणि आदिलशाही- मुघलशाहीचे बंदिस्त करार फोडून प्रजेला मोकळा श्वास देण्याची वृत्ती होती. दुसरीकडे औरंगजेबाच्या युद्धात बंद्याचं उखडणं, मंदिरे फोडणे, धर्मांधतेच्या गोंजारण्या दिसतात. औरंगजेबाने संभाजी

महाराजांना पकडलं. त्यांना नृशंसपणे ठार मारलं. पण त्यातून काहीच साध्य झालं नाही.

उलट त्याचं साम्राज्य एका असह्य छायेत अडकून पडलं. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी युद्ध कसं लढायचं हे फक्त तलवारीने नाही, तर विचाराने शिकवलं. त्यांनी सैन्य भरती करताना जाती-पातीचा भेद केला नाही. त्यांचं सैन्य म्हणजे मावळ्यांचं पवित्र बाणं होतं. ज्यात प्रत्येक सैनिकाला आपल्याच गडासाठी, मातीसाठी, आणि स्वतःच्या लढवय्या राजासाठी मरायचं असायचं. हे सैन्य पगारासाठी नव्हतं, ते प्रेरणेसाठी होतं. त्यामुळेच ते अल्पशक्ती असूनही दहा पटींनी मोठ्या फौजेला तोंड देऊ शकत होतं.

याउलट औरंगजेबाचं सैन्य, भाडोत्री आणि बेभरवशी होतं. पगारवाढ, सत्तेच्या लालसेने, आणि लुटीच्या आशेवर चालणारं हे सैन्य केवळ ताकद दाखवू शकलं, पण मातीत मुरलेलं नव्हतं. दख्खनच्या डोंगररांगांमध्ये अशा फौजांना चालणंही अवघड व्हायचं. त्यांच्या हत्तींना वाटा सापडायच्या नाहीत. त्यांच्या छावण्यांवर गनिमी हल्ले व्हायचे. शिवरायांच्या सेनानींनी – प्रतापराव गुजर, तानाजी मालुसरे, सूर्याजी काकडे, नेतोजी पालकर, आणि बाजी प्रभू देशपांडे यांसारख्या योद्ध्यांनी इतिहासात अशी युद्धनिती वापरली की, औरंगजेबाच्या सरदारांना आपला पाडाव टाळता येईना.

रणांगणात शिवरायांची किमया म्हणजे **"लढा आणि हरवा"** नव्हती; ती होती **"लढा, समजून लढा आणि जिंका".** त्यांनी आक्रमण कमी केलं. पण रक्षण अधिक केलं. कोणतंही गड सर करताना ते त्याच्या आसपासच्या जनतेचा विश्वास जिंकायचे. त्यांना लुटायचे नाही. त्यांच्या राजकारणात – **न्याय, रणनीती आणि**

लोकसहभाग ही त्रिसूत्री होती. शिवरायांनी जिथे सैन्य पाठवलं, तिथं आदराचं शिस्तबद्ध वागणं सैन्याच्या मागे मागे गेलं.

त्यांनी "गनिमी कावा" म्हणजे केवळ छुपा हल्ला नव्हता. तर ती एक युद्धनीती होती. जी गुप्तचर माहितीवर आधारित होती. जी शत्रूच्या कमजोरीचा फायदा घ्यायची संधी होती. आणि जी सतत हालचालींतून धक्का देण्याची कल्पना होती. हे युद्धतंत्र इतकं प्रभावी ठरलं की, आजही अनेक जागतिक लष्करांनी ते आत्मसात केलं आहे. औरंगजेबाच्या दख्खन मोहिमेच्या काळात एक बाब स्पष्ट झाली – तलवारींची संख्या जास्त असूनही मनं जिंकता येत नाहीत.

शिवरायांच्या रणनीतींमध्ये जेव्हा कधी ते मागे हटले, तेव्हा ती माघार नव्हती. ती पुढील उडीची तयारी होती. त्यांनी कधीही मोठे प्रदेश ताब्यात घेण्यावर भर दिला नाही. तर जे मिळालं, त्याला बळकट करण्यावर भर दिला. अशा गनिमी काव्याच्या युद्धनीतीने शिवाजी महाराजांनी केवळ किल्ल्यांची विजय मिळवली नाहीत, तर त्या विजयांमधून त्यांनी आपल्या राज्यव्यवस्थेची रचना केली. किल्ले, फडणवीस, मावळा, बळीराजा या गटांना नुसते तोडले नाहीत, तर या किल्ल्यांना संरक्षण दिलं. यामुळे, किल्ल्यांच्या विजयामुळेच शिवाजी महाराजांचे सैन्य कित्येक लढायांमध्ये विजय मिळवण्यात यशस्वी होऊ शकले.

शिवाजी महाराजांचा विजय म्हणजे केवळ रणभूमीतील विजय नव्हता. तर ती एक संकल्पना होती. एका राष्ट्राच्या शिस्तीवर आधारित संकल्पना. त्यांच्या रणनैतिक कलेत एक गोष्ट खूप महत्त्वाची होती ती म्हणजे रचनात्मकतेची ताकद. रणांगणात शत्रूचे सैन्य भयंकर असू शकतं, पण त्याच शत्रूच्या बाजूने असलेल्या निराशाजनक परिस्थितीचा वापर कसा करावा याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे गनिमी कावा. हा एक अत्यंत यशस्वी गुप्त युद्धतंत्र होता. जो मुख्यतः प्रत्यक्ष सामना कमी

करतो पण शत्रूला इतर माध्यमातून पराभूत करतो. आणि म्हणूनच शिवाजी महाराजांनी लहान युध्दांमध्येही ताकद, गुप्तता आणि समयोजनेतून विजय मिळवला.

शिवाजी महाराजांनी आपल्या सैन्याला प्रशिक्षित कसे केले हे देखील एक चांगलं उदाहरण आहे. त्यांचे सैन्य प्रामुख्याने मावळ्यांच्या पिढ्यानपिढ्या लढण्याच्या परंपरेतून आलेलं होतं. या लोकांची लढाईची पद्धत, चांगले प्रशिक्षित प्रशिक्षक आणि प्रजास्वास्थ्य अशा काही गोष्टी होत्या. ज्यामुळे या सैन्याने केवळ तलवारींच्या जोरावरच नव्हे तर रणनीती आणि मनाच्या जिंकण्याच्या शौर्याने शत्रूंवर मात केली. आणि हेच शत्रूला चुकवण्याची, धक्कादायक रणकौशल्यांची क्षमता देतील.

आणखी एक गोष्ट जेव्हा इतिहासाच्या पलीकडे जातो, तेव्हा लक्षात येते की, शिवाजी महाराजांच्या लढाईत ते केवळ रणांगणावरच नाही तर त्याच्यापलीकडेही जिंकत होते. त्यांचा विचार होता **युद्ध म्हणजे केवळ तलवारांनी लढणे नाही, तर ती एक मानसिक लढाई आहे**. औरंगजेबाच्या युद्धतंत्रात विजय मिळवण्यास शारीरिक ताकद आणि संख्येचा दबाव कधीही महत्त्वाचा ठरला. पण शिवाजी महाराजांमध्ये युद्धाच्या गुप्तपणाशी आणि मनोबलाशी खेळण्याची क्षमता होती. त्यांनी कधीही हातात असलेल्या परिस्थितीला त्याच्याप्रमाणे स्वीकारलं आणि गनिमी काव्याचे प्रत्येक टाकलेले कोडे, प्रत्येक साधन त्यांनी आपल्या शत्रूला धक्का देण्यासाठी वापरले.

रणांगणाच्या युद्धात यशाची खरी मापदंड म्हणजे एकाच गोष्टीवर हर्षवर्धन करणे नव्हे. तर प्रत्येक चुकलेल्या पावलावरून सुधारणा करण्याची कुवत असणे आणि संकटांना आव्हान देऊन त्या आव्हानांचा प्रतिकार करण्याची क्षमता असणे. शिवाजी महाराजांमध्ये या सामर्थ्यांचा पाया होता. त्यांची प्रत्येक लढाई ही केवळ तलवार चालवण्याची नाही. तर ती रणनीती, शिस्त आणि लोकांवरील प्रेमाची

किमया होती. त्यांच्या रणकौशलात एक महत्त्वाची बाब म्हणजे त्यांची अत्यंत युक्तिवाद करणारी युद्धनीती होती. त्यांना कधीच एकाच प्रकारात लढायचं नाही, तर परिस्थितीच्या बदलानुसार त्यांची रणनीती सतत बदलत राहिली.

जर शत्रूला मानवी सैन्यांद्वारे तोंड देणे असेल, तर कधी कधी ते निवडक लहान सैन्याने तोंड देऊन शत्रूला आणखी दडपून ठेवायचे. अन्यथा, किल्ल्यांच्या बाजूने गनिमी काव्याचा वापर करत. विविध बंधनं तोडून लढाई सुलभ केली जात असे. लहान छोट्या तुकड्या एकत्र येऊन काय बदल घडवू शकतात, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे १६७२ मध्ये पोर्तुगीजांविरुद्धच्या लढाईत **सांगलीच्या युद्धात** केलं. त्यात संपूर्ण समुद्र तळाच्या किल्ल्यांवर चढून आलेल्या पोर्तुगीजांना घेरून त्यांनी विजय मिळवला.

युद्धाच्या क्षेत्रात रणनीतीच्या इतक्या अविष्काराने आणि धाडसाने त्यांनी हे सिद्ध केलं की, जेव्हा शत्रू मोठा असतो तेव्हा त्याला सशस्त्र लढाईत सापडल्यास, त्या लढाईत तुमचं सैन्य नेहमीच फार मोठं असायला हवं असं नाही. शिवाजी महाराजांच्या रणनैतिक बुद्धिमत्तेच्या वापराने एकाच किल्ल्यावरून त्याने एक-दोन दिवसात किती सामर्थ्य दाखवला, तो यक्षप्रश्न झाला.

शिवाजी महाराजांनी आपल्या किल्ल्यांमधून शत्रूला अवघड परिस्थितीमध्ये ठेवून विविध प्रकारे युद्ध जिंकले. त्यांनी विशेषतः गनिमी काव्याचं सशक्त उपयोग करत, शत्रूच्या अपूर्णतेचा फायदा घेतला. याउलट औरंगजेबाच्या किल्ल्यांवर असलेल्या दरबारी जीवनावर किंवा त्याच्या सैन्याच्या लहान लहान चुकांवर लक्ष दिलं गेलं. परंतु त्यांना कधीच खरा फायदा मिळवता आला नाही. हे युद्ध केवळ रणांगणाच्या दोन्ही बाजूच्या शौर्याची मोजणी करत नव्हते, तर ते एकाच वर्तनाचं युद्ध होतं.

शिवाजी महाराजांच्या लढायांमधून आपल्याला शिकायला हवं की लढाई केवळ तलवार आणि कवचांवर नाही तर मनोबलावर आहे. त्यांना लोकांची निष्ठा मिळवणं आणि त्यांनाही एक किल्ला मिळवून देणं हे अधिक महत्त्वाचं होतं. शिवाजी महाराजांमध्ये गनिमी काव्याची शिस्त आणि रणनीती इतकी उत्कृष्ट होती की, ती एखाद्या युद्धाच्या आव्हानात्मक स्थितीत शत्रूला त्रस्त करण्यासाठी पुरेशी ठरते.

त्यांना कधीही आपल्या सैन्याच्या बाबतीत आत्मसंतुष्टी नव्हती, ते सदैव त्याच्या सैन्याच्या सुसंवादावर आणि त्याच्या रणनीतीच्या सूक्ष्मतेवर विश्वास ठेवत. हेच त्यांचं सामर्थ्य होतं. त्यांनी लढाईत केवळ शक्तीवर भर दिला नाही तर आपला सैन्य आणि लोक यांचं सहयोग घेत गनिमी काव्याच्या इंद्रधनुष्यांतून संपूर्ण युद्ध परिस्थिती बदलली. **हे युद्ध म्हणजे एक प्रकारे शह आणि मात होतं.** शिवाजी महाराजांनी आणि त्यांचे मावळे हे युद्ध एकाच शिस्तीतील, परिष्कृत, आणि अत्यंत चाणाक्ष बुद्धिमत्तेने जिंकले. त्याच वेळी, आपला स्वराज्य विचार आणि जोपासलेली धारणा हेच त्यांच्या लढायांच्या जिंकल्या होत्या.

शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब या दोन भिन्न विचारधारा असलेल्या पुरुषांच्या लढाईमध्ये सामरिक ज्ञान, लोकसंग्रह, आणि गनिमी काव्याने यश मिळवला. त्याच लढाईमध्ये फक्त सशस्त्र प्रतिकार नव्हता, तर त्या लढाईत रणनैतिकता आणि शह आणि मातचा भाग होता. आणि हेच सर्व सत्य आहे. शिवाजी महाराजांमध्ये सशक्त रणकौशल आणि रणनीती तसेच लोकांच्या प्रेमाचं स्वराज्य निर्माण करण्याचं सामर्थ्य होतं. यातच त्यांच्या युद्धशक्तीचं यश होतं.

अध्याय चौथा समाप्त

अध्याय 5 :

धर्म आणि सत्तेची परीक्षा
धर्माभिमान विरुद्ध धर्मधर्मांधता

मुघल साम्राज्य आणि मराठा साम्राज्य यांच्यातील संघर्ष केवळ भूगोलाचा, सत्ता आणि स्वार्थाचा नव्हता. त्याच्या खोलवर सतत धगधगणाऱ्या केंद्रबिंदूला जर काही होते, तर तो होता **'धर्म'**. पण हा धर्मही केवळ देव-धर्माच्या अर्थाने नव्हता. तो एका बाजूने अभिमानाचा आणि दुसऱ्या बाजूने आंधळेपणाचा होता. एकीकडे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी धर्माचे मूळ तत्वज्ञान जपण्याचा आणि माणुसकीच्या चौकटीत ठेवण्याचा प्रयत्न केला, तर दुसरीकडे औरंगजेबाने त्याच धर्माचा वापर सत्ता टिकवण्यासाठी आणि इतर धर्मांवर वर्चस्व गाजवण्यासाठी केला. म्हणूनच हा संघर्ष **'धर्माभिमान विरुद्ध धर्मधर्मांधता'** अशा स्वरूपात समाजासमोर उभा राहिला.

शिवरायांचा धर्म म्हणजे सहिष्णुता, संवाद, सगळ्यांच्या श्रद्धेला जागा देणारा उदार दृष्टिकोन. त्यांनी कधीही इतर धर्मांचा अपमान केला नाही. उलट शिख, मुस्लीम, ख्रिस्ती अशा अनेक धर्मांतील लोकांना त्यांनी स्वराज्यात महत्त्वाची पदं दिली. अफझलखान, शायिस्तेखान, औरंगजेब यांच्याशी लढताना त्यांनी इस्लामला शत्रू मानलं नव्हतं, तर त्या विशिष्ट माणसांच्या अत्याचारवृत्तीला विरोध केला होता.

याउलट औरंगजेबाने सत्तेच्या झिंगेत धर्माची वाट लावली. त्याने हिंदूंवर 'जिझिया' कर लादला, मंदिरे पाडली, मूर्तीभंजन चालवले आणि कोणत्याही मतप्रवाहाला गाडून टाकले. केवळ एक धर्म, एक सत्ता, एक बादशाह ही संकल्पना त्याच्या मनात खोलवर रुतली होती.

धर्माची खरी परीक्षा सत्ता मिळवल्यानंतर होते. शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाच्या वधानंतर त्याच्या मशीदीला आणि कबरस्थानाला हात लावला नाही. तिथं मुस्लिम फौजदार बसवला आणि स्थानिकांच्या श्रद्धेला मान दिला. हे त्यांचं धर्मनिष्ठेचं आणि माणुसकीचं सर्वोच्च उदाहरण होतं. त्यांनी अनेक हिंदूंच्या मंदिरांइतकाच आदर मशीदींनाही दिला. औरंगजेबाने मात्र काशीच्या विश्वनाथ मंदिरावर आक्रमण केलं, मथुरेतील कृष्णजन्मभूमी उद्ध्वस्त केली, आणि हजारो मंदिरे गाडून टाकली. हे त्याच्या धर्माच्या चुकीच्या समजुतीतून नव्हे, तर सत्तेच्या अंध हावेतून जन्मलेलं होतं.

इतिहासकार सतीश चंद्र आणि जदुनाथ सरकार यांच्यासारख्या अभ्यासकांनी स्पष्टपणे नमूद केलं आहे की, औरंगजेबाचं राज्य कधीही सर्वसमावेशक नव्हतं. अकबरने मांडलेली ‘दीन-ए-इलाही’ सारखी सर्वधर्मसमभावाची भूमिका त्याला मान्य नव्हती. उलट त्याने अकबराच्या धोरणांचा अपमान करत मुस्लिम धर्माचे कट्टर रूप स्वीकारले. त्याच काळात राजपूत राजे त्याच्या विरोधात गेले, कारण त्यांच्या धर्मावर वार झाला. आणि याच कठोरतेच्या विरोधात उभा ठाकला शिवाजीसारखा राजा, ज्याने ‘स्वराज्य’ ही संकल्पना धर्माभिमानावर, पण धर्मावर अत्याचार न करता उभी केली. शिवरायांनी स्थापन केलेलं स्वराज्य हे हिंदवी स्वराज्य होतं – म्हणजे ‘हिंदूंचं राज्य’ नव्हे, तर ‘हिंदुस्थानातील माणसांचं न्याय्य राज्य’. त्यामागचा धर्म म्हणजे कर्तव्य, नीतिमत्ता, न्याय आणि स्वाभिमान. त्यांनी कोणत्याही धर्माचे देवस्थान नष्ट केले नाहीत.

औरंगजेबाच्या तुरुंगात असलेल्या शंभुराजांनीसुद्धा कुराणाचा अपमान केला नाही, कारण धर्म म्हणजे त्यांच्या रक्तात असलेली माणुसकी होती. धर्माचा अभिमान हाच जर सत्तेचा पाया असेल, तर तो समाजाला जोडतो. पण धर्मधर्मांधता

जर सत्तेच्या रथाला लगाम घालू लागली, तर ती सत्ता रक्ताने माखते. औरंगजेबाने स्वतःच्या धर्माचे नियम लादून संपूर्ण भारतात दहशत माजवली.

दक्षिणेत त्याच्या अत्याचारांनी संताप उफाळून आला. गुरू तेगबहादूर यांना फाशी देऊन त्याने शीखांनाही शत्रू केलं. त्याच्या धोरणांमुळे महाराष्ट्र, पंजाब, राजपुताना, दक्षिण भारत सर्वत्र उठाव झाला. दुसरीकडे शिवरायांनी धर्माच्या नावाने कोणालाही मारलं नाही. अफझलखान, शायिस्तेखान, औरंगजेब यांच्याशी लढताना त्यांनी कधीही मुस्लीम प्रजेविरुद्ध युद्ध केलं नाही. त्यांच्या सैन्यात मुस्लिम सरदार, मोलमजूर, कोषागार अधिकारी होते. त्यांचा धर्म त्यांनी राखला. आणि हीच गोष्ट शिवरायांना मोठेपण देते – की त्यांनी धर्म टिकवला, धर्मधर्मांधतेला दूर ठेवलं.

औरंगजेबाच्या धर्मांधतेचा कडवट शेवट त्याच्या मृत्यूपत्रातच स्पष्ट दिसतो. "मी एवढं केलं, तरी मन:शांती लाभली नाही," असं तो लिहितो. ही मन:शांती हरवली होती, कारण त्याचा धर्मदृष्टिकोन दहशतीवर उभा होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांचा धर्मदृष्टिकोन मात्र लोकांच्या विश्वासावर उभा होता. म्हणूनच इतिहासाच्या पटावर शिवरायांची प्रतिमा तेजस्वी आहे आणि औरंगजेबाची सावली आहे. आजच्या काळातसुद्धा हे चित्र प्रासंगिक ठरतं.

धर्मावर गर्व असावा, पण त्यातून दुसऱ्याचा अपमान होऊ नये. धर्माची ओळख आपल्या संस्कृतीची अभिव्यक्ती आहे, पण ती जर सत्तेच्या लोभाने अंध झाली, तर ती विध्वंसक होते. म्हणूनच या इतिहासातून शिकणं आवश्यक आहे की, धर्म म्हणजे प्रेम, समजूत, न्याय आणि माणुसकी. आणि ही शिकवण फक्त शिवाजी महाराजांनी दिली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांनी धर्माचा वापर समाजरचना आणि राज्यकारभार सुधारण्यासाठी केला.

धर्म म्हणजे केवळ उपासना नव्हे, तर तो आचारधर्मही असतो – तो वागण्यातून, राज्याच्या धोरणांतून आणि न्यायव्यवस्थेतून उमटतो. शिवरायांनी याच तत्त्वाला प्रमाण मानले. त्यांचं राज्य केवळ तलवारीच्या जोरावर नव्हतं तर लोकांच्या मनावर अधिराज्य करणाऱ्या नीतीने चालत होतं. त्यांनी धार्मिक सहिष्णुतेला राज्यकारभारात स्थान दिलं आणि प्रत्येक धर्माच्या श्रद्धास्थानांचा सन्मान राखला. ज्या काळात औरंगजेब मंदिरं तोडत होता, तिथं शिवराय देवळांचं संरक्षण करत होते.

ज्या वेळेस औरंगजेबाने **'फतवा-ए-आलमगीरी'** सारखा ग्रंथ लिहून हिंदूधर्माचा पायाच उखडण्याचा प्रयत्न केला, त्या काळात शिवरायांनी स्वतःच्या राज्यात हिंदू, मुस्लीम, ख्रिश्चन, शीख सगळ्यांना समान अधिकार दिले. धार्मिक भेद न करता त्यांनी प्रशासकीय अधिकार फक्त पात्रतेनुसार दिले. सिद्दी हिलाल, दौलतखान, इब्राहीमखान यांसारखे मुस्लीम अधिकारी त्यांच्या दरबारात होते. केवळ ही उपस्थितीच नाही, तर त्यांच्यावर संपूर्ण विश्वास ठेवून महत्त्वाच्या मोहिमा, कोष, लष्करी कारभार यामध्ये सहभागी करून घेतले गेले.

शिवरायांच्या काळात धर्म हाच संस्कृतीचा आधार होता. ते स्वतः कट्टर धार्मिक होते, पण त्यांनी कधीही कट्टरतेला खतपाणी घातलं नाही. दक्षिण भारतातील श्रीरंगम मंदिराच्या संरक्षणासाठी त्यांनी सैनिक पाठवले होते. तेथे मुघलांच्या हल्ल्याचा धोका होता, आणि त्याने स्थानिक संत, ब्राह्मण, भक्तगण हादरले होते. शिवरायांनी हा विषय **'हिंदवी धर्मरक्षण'** म्हणून घेतला, पण हे संरक्षण केवळ मंदिरासाठी नव्हतं, तर ते तेथील लोकांच्या श्रद्धेसाठी होतं. आणि ही श्रद्धा त्यांच्यासाठी पवित्र होती – हिंदूंची असो, मुस्लीमांची, की इतर कुणाची. याउलट औरंगजेबाचं राज्य एका प्रचंड भीतीच्या अधिष्ठानावर उभं होतं.

धार्मिक पोलिसी म्हणजे सत्तेचा हातभार. त्याने ज्या ठिकाणी मुस्लीम प्रजा नव्हती, तिथं धर्माच्या आधारावर शत्रू तयार केले. जिथे लोक तटस्थ होते, तिथे 'जिहाद'चा प्रचार करून त्यांना धर्माच्या नावावर भडकवलं. अशा अनेक ठिकाणी दंगे भडकवले गेले. धार्मिक निष्ठेचं संपूर्ण राजकारण त्याच्या मानसिकतेवर अधिराज्य करत होतं. त्याच्या दरबारात ‘उलमा’ हाच निर्णायक घटक होता, आणि निर्णय धर्मशास्त्राच्या कठोर व्याख्यांवर घेतले जात. हेच धोरण राजकीय धोरणांवरही प्रभाव टाकू लागले, आणि या धार्मिक एकाधिकारशाहीमुळे इतर धर्मांच्या राजे, सरदार त्याच्या विरोधात उभे राहिले.

शिवाजी महाराजांनी मात्र धर्म आणि सत्ता यामध्ये समतोल राखण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी धर्माच्या आधारे सत्तेचा गैरवापर केला नाही, उलट सत्ता ही धर्माच्या सेवा-स्वरूप उपयोगासाठी वापरली. त्यांनी गडावर तटबंदी करताना ‘भवानी मंदिर’, ‘महादेव मंदिर’ बांधली, पण त्यांनी कधीही अन्य धर्मांची पूजास्थळं उद्ध्वस्त केली नाहीत. उलट काही ठिकाणी त्यांनी मशीदींचं पुनर्निर्माण केलं. पुण्याच्या कात्रज परिसरातील एका पाण्याच्या तळ्यावर त्यांनी उभारलेली मशीद याचे जिवंत उदाहरण आहे.

धर्माच्या नावाने राज्य करण्याचा प्रयत्न औरंगजेब करत होता, पण त्यामुळे त्याचं राज्य अधिकाधिक अस्थिर झालं. स्वतः मुस्लीम असूनही अनेक शिया पंथीय मुस्लीम त्याच्या विरोधात गेले. राजपुतांना जिंकण्यासाठी अकबरने वापरलेली विवेकी नीती आणि आंतरविवाही धोरण त्याने मोडीत काढली. याचा परिणाम म्हणजे मेवाड, मारवाड आणि इतर ठिकाणी उभारलेले बंड. प्रत्येक ठिकाणी धर्माचा बुरखा पांघरत सत्ता लादण्याचा प्रयत्न त्याच्या विरोधातच वळला.

शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाचं दृश्य साक्षात धर्म, संस्कृती आणि सत्ता यांचं संतुलन होतं. त्यासाठी गागाभट्ट यांना बनारसहून बोलावण्यात आलं. त्यांनी हिंदू धर्मशास्त्रानुसार विधी करवून घेतला, पण या विधीमागील अर्थ जात, पंथ, संप्रदाय यांपासून दूर होता. महाराजांनी स्वतःच्या जातीच्या पलीकडे जाऊन समाजात समता आणि एकात्मतेचा संदेश दिला. **'राज्य'** ही संकल्पना केवळ राजाच्या बळावर नव्हे, तर प्रजेच्या सहकारावर उभी असते, हे त्यांचं राज्याभिषेकाचं मूळ तत्त्व होतं.

महाराजांचे वारस शंभुराजे यांनाही हेच तत्त्व रुजलेले होतं. औरंगजेबाने त्यांना फितुरीच्या आरोपावरून कैद केलं आणि नंतर क्रूरपणे ठार मारलं. पण त्या वेळी सुद्धा शंभुराजांनी धर्माचा अपमान केला नाही. कैदेत असताना त्यांना कुराण वाचायला दिलं गेलं. त्यांनी त्याचा अपमान न करता त्याचं वाचन केलं, त्याचा मान राखला. यावरून सिद्ध होतं की, छत्रपती शिवाजी आणि त्यांच्या वंशजांसाठी धर्म ही संकल्पना अत्यंत गंभीर, सन्माननीय आणि मानवतावादी होती.

शिवरायांच्या काळातील अनेक इराणी, तुर्की व्यापाऱ्यांनी देखील त्यांच्या राज्यात येऊन मोकळेपणाने व्यापार केला, त्यांच्या धर्मावर बंदी नव्हती, उलट त्या व्यापारातून राज्याचा विकास झाला. औरंगजेबाच्या काळात मात्र असे व्यापारी सतत संशयाच्या नजरेने पाहिले गेले. क्रिश्चन मिशनऱ्यांनाही औरंगजेबाने शिक्षा केली, जेव्हा त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार केला. हे कट्टर धोरण त्याच्या अंतःकरणातली असुरक्षितता दर्शवतं. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण आयुष्याला जर धर्माच्या चष्म्यातून पाहिलं, तर लक्षात येतं की त्यांच्यासाठी धर्म म्हणजे केवळ एक वैयक्तिक श्रद्धा नव्हती – ती राज्यकारभाराची नैतिक रचना होती.

‘धर्म’ याचा अर्थ त्यांनी केवळ देवाची पूजा असा घेतला नाही, तर माणसांशी कसं वागायचं, न्याय कसा द्यायचा, आणि सत्ता कशी चालवायची या सर्व गोष्टींचा तो मूलगामी पाया होता. हेच त्यांना जगाच्या इतिहासात ‘धर्मवीर’ बनवतं. त्यांचं हे विचारसरणीचं सामर्थ्य आपल्या सर्वांत ठळक दिसतं, ते म्हणजे त्यांनी आपल्या सैन्यात, मंत्रिमंडळात, आणि जप्त केलेल्या किल्ल्यांवर धर्मनिरपेक्षतेचं व्यवहारात्मक पालन केलं. स्वराज्याच्या स्थापनेनंतर देखील त्यांनी कोणत्याही धर्माच्या लोकांवर सूड उगवला नाही, किंवा जिंकल्यानंतर दुसऱ्या धर्माच्या मंदिरांवर, धार्मिक स्थळांवर आक्रमण केलं नाही.

औरंगजेबाने मात्र शहाजहाननंतर आपली सत्ता स्थिर करताना सर्वप्रथम ‘शिया’ मुस्लीम आणि हिंदू राजे यांच्यावर कारवाई करून आपली भीती बसवली. त्याच्या शासनपद्धतीत धर्म हा राजकीय बळकटतेचा एक शस्त्र होता. ही शस्त्रक्रिया इतकी बळकट होती की, तिचं लक्ष्य धर्माच्या भावनेपेक्षा सत्ता टिकवणं आणि विरोधक दडपणं हेच होतं.

धार्मिक सहिष्णुतेचा शिवरायांनी घेतलेला एक अनोखा निर्णय म्हणजे त्यांनी कैद झालेल्या मुस्लिम महिलांना सन्मानाने परत पाठवले. त्यांच्या सौंदर्यावर किंवा धर्मावर टिप्पणी न करता, त्या त्यांच्या नात्यांनुसार आपल्या घरी सुखरूप परतल्या जाव्यात अशी व्यवस्था केली. हे त्या काळात आश्चर्यजनक वाटणारं तत्त्वज्ञान होतं. हे **‘राजा’** म्हणून त्यांचं मोठेपण नव्हे, तर ‘धर्मनिष्ठ राजा’ म्हणून त्यांचं अधिराज्य होतं. तिथं माणुसकीचा धर्म सर्वोच्च होता.

औरंगजेबाच्या कठोरतेने अनेक लोक मुघल सत्तेविरोधात उभे राहिले. बंड, लढाया, बळी आणि संहार यांच्या साखळीत आणि रक्ताने माखलेल्या पायऱ्यांतून त्याचं साम्राज्य कोसळलं. ही कोसळण्याची प्रक्रिया इतकी भयंकर होती की, स्वतः

औरंगजेबच्याच शब्दांत, "मी किती तरी वर्षे जगलो, युद्ध केलं, राज्य केलं, पण समाधान काही मिळालं नाही," असा उल्लेख त्याच्या अंतिम पत्रात सापडतो. एका कट्टर धर्मशासनकर्त्याच्या आयुष्याची ही एक दु:खद कबुली होती.

शिवाजी महाराजांनी याच्या नेमकं उलट चित्र साकारलं. त्यांचं साम्राज्य फार मोठं नव्हतं, पण लोकांच्या मनात खोलवर रुजलेलं होतं. त्यांचा धर्माभिमान स्वतःच्या मूल्यांवर टिकलेला होता, इतर धर्मांचा द्वेष करून नव्हे. त्यांनी राजसत्तेला धर्माच्या झुल्यात झुलवलं, पण धर्माला कधीही राजसत्तेची गुलामगिरी पत्करू दिली नाही. तसे पाहता, धर्म ही संकल्पना अनेकदा राजकारणासाठी वापरली जाते, पण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ती राजकारणासाठी नव्हे, तर समाजकारणासाठी वापरली.

त्यांनी हिंदू धर्माच्या परंपरा जपल्या, परंतु त्या परंपरांचं गूढकरण न करता, त्यातून निर्माण होणाऱ्या सामाजिक बंधुतेचा उपयोग केला. त्यांनी समतेची शिकवण दिली, आणि संपूर्ण स्वराज्य हे धर्माच्या उदार तत्त्वज्ञानावर उभं केलं. शिवरायांच्या काळातील मंदिरं आणि मशीदी हे केवळ धार्मिक स्थळं नव्हती, तर त्या काळातले सामाजिक संवादाचे केंद्रबिंदू होते.

हे केंद्रबिंदू त्यांनी कायम राखले. आणि म्हणूनच **‘स्वराज्य’** ही संकल्पना केवळ भूगोलाच्या चौकटीत नव्हती – ती मूल्यांच्या पायावर उभी होती. आणि ह्या मूल्यांमध्ये धर्म हा महत्त्वाचा खांब होता – पण तो जड, अन्यायकारक किंवा कट्टर नव्हता, तर तो समजूतदार, सहिष्णु आणि लोकाभिमुख होता. धर्म आणि सत्ता यामधील संतुलन शिवाजी महाराजांनी इतकं कुशलतेने जपलं की, त्यांच्या मृत्यूनंतरही स्वराज्याची तत्त्वं पुढील पिढ्यांमध्ये टिकून राहिली. शंभुराजे, ताराबाई यांसारख्या पुढील नेतृत्वाने हीच ओळख जपली. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मात्र

मुघल साम्राज्य एकेक करून कोसळत गेलं, कारण त्याच्या शासनाची गाभाच भीतीवर, बंदीवर आणि धार्मिक फाळणीवर आधारित होता.

शेवटी, **'धर्माभिमान विरुद्ध धर्मधर्मांधता'** हा संघर्ष एका काळापुरता नव्हता. तो आजही चालूच आहे. एकीकडे शिवाजी महाराजांसारखे आदर्श धर्मनिष्ठ नेते, जे धर्माला माणसांच्या हक्कांसोबत पाहतात. तर दुसरीकडे औरंगजेबसारखे सत्तांध शासक, जे धर्माचा वापर केवळ आपली सत्ता टिकवण्यासाठी करतात. इतिहासाने आपल्याला दाखवलंय की, सत्तेचा पाया धर्मावर घालायचा असेल, तर तो सन्मानावर, सहिष्णुतेवर आणि समतेवर आधारित असला पाहिजे.

आजही भारतासारख्या देशात, जिथे विविध धर्म, भाषा, पंथ यांची गुंफण आहे, तिथे शिवरायांचं आदर्शवादी, धर्माभिमानी, पण माणुसकीच्या मूल्यांवर आधारलेलं नेतृत्व हेच सर्वश्रेष्ठ ठरतं. धर्म हा विभाजनाचं साधन नव्हे, तर एकत्र येण्याचं सेतू असतो. हे शिवाजी महाराजांनी कृतीतून जगाला दाखवून दिलं.

आजही आपण इतिहासाकडे पाहताना धर्माच्या नावावर झालेल्या या दोन प्रकारच्या राजकारणाची तुलना करायला हवी. एकीकडे छत्रपती शिवाजी महाराज – जे धर्माचे खरे रक्षक होते, तर दुसरीकडे औरंगजेब – जो धर्माच्या नावाखाली सत्ता लुटत होता. म्हणूनच शिवरायांचा धर्माभिमान हा प्रेरणादायी वाटतो, आणि औरंगजेबाची धर्मधर्मांधता ही भयावह वाटते.

अध्याय पाचवा समाप्त

अध्याय 6 :

प्रजेचं राज्य की सिंहासनाचं रक्षण?
जनतेशी नातं आणि सत्तेशी वागणूक

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण आयुष्याचा विचार केल्यास, त्यांच्या राज्यकारभाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे **"प्रजा"** होती. सिंहासन हे त्यांच्यासाठी कधीच व्यक्तिगत गौरवाचं साधन नव्हतं; ते जनतेची जबाबदारी असल्याचं त्यांनी नेहमी मानलं. याच विचाराने प्रेरित होऊन त्यांनी **"स्वराज्य"** या कल्पनेला आकार दिला. ही स्वराज्याची संकल्पना म्हणजे केवळ एखाद्या राजाने दुसऱ्याच्या अधिपत्यातून मुक्त होऊन आपलं राज्य स्थापन करणं नव्हतं, तर ही होती लोकशाहीच्या मूल्यांची सुरुवात, जिथे राजसत्ता ही जनतेच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी अस्तित्वात होती.

शिवाजी महाराजांच्या काळात हिंदवी स्वराज्याची संकल्पना केवळ राजकीय नव्हती, तर ती सामाजिक क्रांतीची ग्वाही होती. एक अशा समाजात, जिथं शेकडो वर्षे जनतेला केवळ कर भरण्याचं, काम करण्याचं आणि हुकूम पाळण्याचं साधन समजलं गेलं होतं, तिथं शिवाजी महाराजांनी **"राजा म्हणजे जनतेचा रक्षक"** ही विचारधारा रुजवली. हे कोणत्याही एका धर्मासाठी नव्हतं. कोणत्याही एका जातीसाठी नव्हतं. हे संपूर्ण समाजासाठी होतं. त्यांच्या कारभारातील किल्ल्यांवर, बाजारपेठांमध्ये, लष्करात आणि गावकऱ्यांमध्ये आपल्याच लोकांच्या हक्कांची जाणीव निर्माण होत गेली.

न्यायव्यवस्थेमध्ये फेरबदल करताना त्यांनी **"जिथं न्याय मिळत नाही, तिथं स्वराज्य व्यर्थ"** असं समजून काम केलं. लोकांच्या तक्रारी ऐकण्यासाठी विशेषपणे "चौकशी आयोग" स्थापन करणं, महसूलविभागामधील शेतकऱ्यांच्या

जमिनींची मोजणी करून त्याप्रमाणे कर निश्चित करणं, ही उदाहरणं म्हणजे त्यांच्या सत्तेचं प्रजावादी स्वरूप अधोरेखित करतात. त्यांचा दरबार, जो की आठ अष्टप्रधानांच्या सल्ल्याने चालायचा, तोही फक्त सत्ता टिकवण्याचा यंत्र नव्हता, तर तो लोकांच्या हितासाठी निर्णय घेणारी समर्पित संघटना होती.

अष्टप्रधान मंडळ, पंतप्रधानपद, सेनापती, मुख्य न्यायाधीश, आणि वित्तमंत्री – हे सर्व पद केवळ कौटुंबिक किंवा जातीच्या निकषांवर नव्हते, तर त्या व्यक्तीच्या पात्रतेवर आधारित होते. हे त्या काळातील एका क्रांतिकारी विचारसरणीचं प्रतिक होतं. याच्या उलट, औरंगजेबाचा दरबार हा सत्ता केंद्रीत आणि वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेने भारलेला होता. मुघल दरबारात दरबारी चाटुकारिता, धर्माधिष्ठित पक्षपात आणि शंकेखोर राजसत्ता ही व्यवस्थेचा गाभा होती. जनतेशी नातं नव्हे, तर जनतेवर नियंत्रण ठेवणं हेच त्या दरबाराचं उद्दिष्ट होतं.

लोकांशी संवाद नसल्याने आणि प्रजाजनांच्या भावनांकडे दुर्लक्ष झाल्याने, मुघल सत्तेच्या मुळांवरच वार झाला. शिवाजी महाराजांसाठी सिंहासनावर बसणं म्हणजे केवळ सत्ता स्वीकारणं नव्हतं, तर त्याचा अर्थ होता – "प्रजेच्या सुख-दुःखात सहभागी होणं." याचा सर्वोत्तम दाखला म्हणजे त्यांनी घेतलेली राज्याभिषेकाची तयारी. पवित्र शंकराचार्यांकडून पूजा करून, हिंदू पद्धतीने, पण सर्व समाजघटकांचा सहभाग असलेला राज्याभिषेक सोहळा आयोजित करणं हे त्यांच्या सामाजिक समरसतेच्या भूमिकेचं प्रतीक होतं.

यात त्यांनी मुस्लिम, बौद्ध, जैन समाजाचे प्रतिनिधीही निमंत्रित केले. राज्य म्हणजे सर्वांचं आहे, हा संदेश त्यात स्पष्ट होता. तेव्हा सिंहासन त्यांच्या दृष्टीने एक अशी जागा होती जिथं राजा आपली सत्ता उपभोगत नाही, तर जनतेच्या हक्कांचं रक्षण करतो. शिवाजी महाराजांनी स्वतःला "स्वराज्याचा सेवक" म्हणून पाहिलं.

राज्यात कुठेही अन्याय झाला, तर तात्काळ हस्तक्षेप करून न्याय देणं, हे त्यांच्या कार्यशैलीचं खास वैशिष्ट्य होतं. ते नुसते आदेश देणारे राजा नव्हते, तर लढणारे, मरण पत्करणारे, जनतेच्या वेदना समजून घेणारे नेतृत्व होतं. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी विशेष धोरणं तयार केली.

महसूलवसुलीमध्ये मध्यस्थांचा अतिरेक नको म्हणून त्यांनी 'चौथाई' आणि 'सरदेशमुखी' सारख्या वसुलीपद्धतींना शिस्तबद्ध केलं. शेती हंगामानुसार कर आकारणी केली, दुष्काळात कर माफ केले. या धोरणांमधून स्पष्ट होतं की, सिंहासनाचं रक्षण करण्यासाठी त्यांनी प्रजेच्या भावनांना गृहीत धरलं नव्हतं, तर त्या भावना समजून घेतल्या होत्या.

शिवाजी महाराजांच्या सत्तेत एक अद्भुत गोष्ट होती ती म्हणजे **“नितीमत्तेचं सामर्थ्य.”** त्यांच्या निर्णयप्रक्रियेत माणूस केंद्रस्थानी होता. कधी एखाद्या गावात दुबार कर मागितला जात नसेल तर ते स्वतः हस्तक्षेप करून जमिनीची मोजणी करत. हे केवळ शास्त्रशुद्ध प्रशासन नव्हतं, तर सत्तेशी नातं माणसांशी जोडण्याचं एक श्रेष्ठ उदाहरण होतं. त्यांनी आपल्या कारभारात प्रजेला कधीही विसरलं नाही.

प्रत्येक लढाई, प्रत्येक डावपेच, प्रत्येक करार हा शेवटी जनतेच्या हितासाठी असावा हे त्यांनी ठरवलं. जनतेशी त्यांचं नातं हे केवळ राजा-प्रजा याच पातळीवरच नव्हतं, तर ते अधिक खोल, अधिक मानवी होतं. शिवाजी महाराज युद्धावर गेले असता त्यांच्या अनुपस्थितीत गावकरी, शेतकरी, व्यापारी यांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी त्यांनी स्थानिक अधिकाऱ्यांना अधिकार दिले. आणि हे अधिकार सत्तेचा गैरवापर करू नयेत म्हणून त्यांनी चौकशी समित्या, बडतर्फीची व्यवस्थाही तयार ठेवली.

सत्तेचा गैरवापर हे त्यांचं स्पष्टपणे नाकारणं होतं. एका शहाण्या, न्यायप्रिय राज्यकर्त्याचं लक्षण म्हणजे संकटातही तो जनतेच्या हक्कांचं रक्षण करतो. महाराजांनी अफजल खानासारख्या जबरदस्त विरोधकाचा सामना करताना देखील स्थानिक लोकांचं मनोबल उंचावणं महत्त्वाचं मानलं. प्रत्यक्ष भोसले गडावर असताना त्यांनी जनतेच्या सुरक्षिततेची खबरदारी घेतली, त्यांच्यासाठी पुरवठा मार्ग खुले ठेवले, आणि गडावर लहान मुलं, वृद्ध, स्त्रिया सुरक्षित राहतील याची दक्षता घेतली. केवळ लढणं नव्हे, तर लढाईमागे जनतेसाठी सुरक्षितता निर्माण करणं ही त्यांच्या धोरणशक्तीची महती होती.

मुघल सत्ता आणि शिवाजी राजांचा सत्ताकाळ यामध्ये याचा मोठा फरक पडतो. औरंगजेबाच्या सत्तेत जनतेशी संवाद नव्हता, तिथं आदेश होते – फार्मान होते. आणि त्या आदेशांना आंधळं पालन करावं लागत होतं. बंड, कर बुडवा, किंवा प्रार्थना स्थळ जपवा – हे सारे गुन्हे समजले जात. तिथं सत्ता म्हणजे दबावाचं साधन होती.

शिवाजी महाराजांनी मात्र जनतेचा विश्वास जिंकून सत्ता उभी केली होती. त्यांनी कधीही लोकांवर धर्म, जाती, पंथाच्या नावावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला नाही. मुस्लीम सरदारांना त्यांनी स्वतःच्या सैन्यात महत्त्वाची पदं दिली. हिंदू धर्मीय असतानाही मुस्लिम किल्लेदारांवर विश्वास टाकला. अफझल खानाचा विश्वास जिंकण्यासाठी केलेल्या कारवायांमध्येही धर्माऐवजी राजकारण महत्त्वाचं होतं. कारण त्यांचं धोरण हे नेहमीच सत्तेला जनतेच्या सेवेसाठी वापरण्याचं होतं.

त्यांच्या कारभारामध्ये अनेक वेळा सामन्यांच्या हितासाठी आपला निर्णय मागे घेणं, लोकांशी थेट संवाद साधणं आणि त्यांची मतं ऐकणं ही विशिष्ट बाब दिसते. जसं की, काही भागांमध्ये बाजार कर वाढवल्यानंतर व्यापाऱ्यांच्या तक्रारी

आल्या आणि महाराजांनी तात्काळ त्या मागे घेतल्या. आजच्या काळात जिथे सत्ता आणि लोक यांच्यात हजारो फूटांचं अंतर असतं, तिथं ते सत्तेत असूनही जनतेच्या हृदयात राहिले.

अगदी त्यांचा राज्याभिषेक घ्या. सोहळा भव्य होता, पण त्यामागे व्यक्तिगत प्रतिष्ठेची लालसा नव्हती. तो सोहळा स्वराज्याचं, म्हणजेच जनतेच्या आत्मसन्मानाचं प्रतीक होता. त्यांनी स्वतःचं नाव 'क्षत्रिय कुलावतंस' म्हणून उच्चारलं ते फक्त स्वतःच्या गौरवासाठी नव्हे, तर त्यामार्फत समाजाच्या लोप पावत चाललेल्या अस्मितेला पुन्हा उभं करणं हे ध्येय होतं. सिंहासन हे त्यांच्या दृष्टिकोनात महत्त्वाचं होतं – पण त्या सिंहासनावर माणसांचा आवाज पोहोचावा हे त्यांना अधिक महत्त्वाचं वाटत होतं.

शिवाजी महाराजांनी सत्ता म्हणजे केवळ लष्करी किल्ले, राजवाडे, वा हुकुम चालवणं असं कधीही मानलं नाही. सत्ता म्हणजे जबाबदारी, उत्तरदायित्व आणि जनतेसाठी अन्न, संरक्षण व आत्मसन्मान देण्याचं साधन आहे, ही त्यांची ठाम धारणा होती. म्हणूनच त्यांनी आपलं सगळं राज्यकारभार प्रजेसाठी समर्पित केला. हा दृष्टिकोन त्यांचं प्रत्येक धोरण ठरवताना दिसून येतो.

राजकोष भरावा म्हणून जनतेच्या मुळावर उठणाऱ्या करपद्धती त्यांनी नाकारल्या, आणि राजकारभारात पारदर्शकता ठेवण्यासाठी खात्यांची स्पष्ट नोंद ठेवण्याची परंपरा सुरू केली. सत्ता आणि जनतेचं नातं म्हणजे फक्त अधिकारांचं नव्हे, तर जबाबदारीचंही असतं, हे ते स्पष्टपणे जाणून होते. औरंगजेबाला जनतेशी नातं ठेवायचं नव्हतंच, त्याला फक्त त्यांचं नियंत्रण हवं होतं. त्याच्या नजरेतून जनता म्हणजे एक विस्फोटक समूह होता, ज्याला दबावात ठेवणं आवश्यक होतं.

याउलट शिवाजी महाराजांसाठी जनता म्हणजे आप्त, आपली माणसं, ज्यांच्या चेहऱ्यावर हास्य असेल, पोटात अन्न असेल, आणि मनात अभिमान असेल तरच सत्ता यशस्वी म्हणावी. त्यांनी स्त्रियांच्या सुरक्षिततेसाठी विशेष दक्षता घेतली. कोणत्याही मोहिमेदरम्यान, लुटीच्या वेळी एखादी स्त्री बंदी बनवली गेली तर ती सन्मानाने तिच्या घरी पाठवण्यात येत असे. हे त्या काळात क्रांतिकारक होतं, कारण अन्य राजवटींमध्ये स्त्रियांना युद्धमालमत्ता मानलं जायचं. हेच उदाहरण प्रजेच्या रक्षणासाठी सत्तेचा वापर कसा केला जावा, हे अधोरेखित करतं.

शिवाजी महाराजांनी गडकोटांची रचना करताना केवळ लष्करासाठी नव्हे, तर त्यात राहणाऱ्या सामान्य नागरिकांचाही विचार केला. प्रत्येक गडावर पाण्याची टाकं, धान्याचे साठे, अन्नधान्य व्यवस्थापन, औषधोपचार यांची व्यवस्था असायची. कोणताही गड शत्रूच्या घेरावात आला तरी गडावरची जनता किमान सहा महिने टिकू शकेल अशी व्यवस्था असे. ही दूरदृष्टी सत्ता टिकवण्याची नसून, प्रजेची काळजी घेण्याची होती. प्रजेवर अन्याय होतो आहे असं लक्षात आलं की, त्यांनी कोणतीही लोकनिंदा वा राजकीय दबाव न पाहता निर्णय बदलले. अशा अनेक वेळा आहेत जिथं सरदारांनी एखाद्या गावात जास्त महसूल घेतला, वा जमिनीवर अन्याय केला, आणि त्यांना त्वरित शिक्षा देऊन जनतेला न्याय मिळवून दिला गेला.

सत्ता ही कायद्याच्या अधीन असावी आणि सर्वसामान्य माणूसही तिला आव्हान देऊ शकेल, अशी लोकशाहीवृत्ती त्यांच्याकडे होती. त्यांचा दरबार फारसा विलासी नव्हता. राजदरबार हे नाटक नव्हतं, ते निर्णयाचं केंद्र होतं. अष्टप्रधान मंडळात प्रत्येक मंत्र्याचं काम ठरलेलं होतं आणि ते दररोज सादर करावं लागे. "कामगिरीवरून मान" हीच त्यांच्या सत्तेची खरी भूमिका होती. उगाच मोठ्या नावांनी आणि कुळाच्या आधारावर पद मिळत नसतं. त्यामुळेच त्यांचे अधिकारी आणि मंत्री अत्यंत कार्यक्षम, चतुर आणि निष्ठावान होते.

या सगळ्याच्या विरोधात औरंगजेबाचा दरबार बघितला तर त्यात दिखावा, धर्माधारित भेदभाव, वचनभंग आणि दहशत या सगळ्यांचा मिलाफ होता. सिंहासन टिकवण्यासाठी तो आपल्या मुलांना कैद करतो, बंधूंना ठार मारतो, आणि हजारो निष्पाप जनतेला जिझिया लावतो. त्याच्यासाठी सत्ता म्हणजे व्यक्तिगत महत्वाकांक्षा होती. त्याला प्रजेचा अभिप्राय, कल्याण, वा शांतता यापैकी कुठल्याही गोष्टीची पर्वा नव्हती. शिवाजी महाराजांची सत्ता ही केवळ एका भूभागावरच नव्हती, ती जनमानसावर होती.

त्यांच्या हाकेला प्रतिसाद देणारी जनता हे त्यांच्या राज्याचं खरं बळ होतं. म्हणूनच त्यांनी सत्तेला कधीही स्वतःचा गौरव मानला नाही, तर जनतेच्या सन्मानाचा द्योतक म्हणूनच तो स्वीकारला. त्यांच्या प्रत्येक मोहिमेचं अंतिम ध्येय हे जनतेच्या हितासाठीच असायचं. सुवर्णमहोत्सव साजरा करणे, प्रासाद उभारणे, आत्मप्रशंसेत रमणे ही चिन्हं त्यांच्या राजकारणात कधीच नव्हती. त्यांना युद्ध जिंकण्यापेक्षा माणसांची मनं जिंकणं महत्त्वाचं वाटायचं.

औरंगजेबाच्या धोरणात सत्ता म्हणजे शंभर टक्के नियंत्रण, परंतु शिवरायांसाठी ती नव्वद टक्के विश्वास आणि दहा टक्के कठोरता होती. एखाद्या गावात जर राजाज्ञा मोडली गेली, तर महाराज कधीही पूर्ण गावावर दंड घालत नसत. ते फक्त संबंधित दोषींवर कारवाई करत. कारण त्यांना माहिती होतं की सत्ता ही एखाद्या तलवारीइतकीच धारधार असते – तिला योग्य दिशेनं चालवावं लागतं, नाहीतर ती आपल्या हातालाच इजा करू शकते. त्यांच्या सत्तेची खरी परीक्षा आली तेव्हा, जेव्हा त्यांनी राजकारणाच्या मोहात न पडता मावळ्यांच्या हितासाठी अनेक मोहिमा थांबवल्या.

सुरतेसारख्या लुटीतून प्रचंड संपत्ती मिळवूनही त्यांनी ती स्वतःकडे साठवली नाही, तर ती संपत्ती राजकोषात जमा करून लोकहिताच्या कामासाठी वापरली. जिथं अन्य राजे सोन्याच्या सिंहासनावर बसण्याचा हट्ट धरतात, तिथं शिवाजी महाराज गडांवर मावळ्यांबरोबर भाकरी खातात. हे दृश्य सत्ता आणि जनतेच्या नात्याचं सर्वोच्च उदाहरण ठरतं. त्यांच्या कार्यकाळातील महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यांनी सत्तेला केवळ क्षणिक यशासाठी वापरलं नाही, तर दीर्घकालीन स्वराज्याची बीजं रोवली. त्यांनी स्थापन केलेली रचना पुढे पेशव्यांनी, आणि मराठा साम्राज्याने पुढे चालवली.

आजही आपण शिवाजी महाराजांचा विचार करताना फक्त त्यांच्या युद्धकौशल्याची नव्हे, तर त्यांच्या 'जनतेसाठी झटणाऱ्या सत्ते'ची आठवण घेतो. कारण त्यांनी राज्य 'जिंकून' नव्हे, तर 'सिद्ध करून' दाखवलं. सत्ता टिकवण्यासाठी त्यांनी कधीही अफवा, कपट, किंवा जुलूम यांचा आधार घेतला नाही. ते नेहमी समोरासमोर, स्पष्ट बोलत आणि स्पष्ट निर्णय घेत. यामुळेच त्यांच्या सत्तेवर जनतेचा विश्वास होता. शिवाजी महाराज जर एखादा निर्णय घेत असत, तर मावळा त्या निर्णयामागे डोळे झाकून उभा राहत असे.

कारण त्या निर्णयामागे आपलं भलं आहे याची त्याला खात्री असे. या साऱ्या संदर्भांचा विचार करता एक गोष्ट स्पष्ट होते – शिवाजी महाराजांसाठी सत्ता म्हणजे 'प्रजेचं राज्य' होतं, तर औरंगजेबासाठी ती **सिंहासनाचं रक्षण**. औरंगजेबाने हजारो हिंदू मंदिरे पाडली, लाखो लोकांना धर्मांतरासाठी जबरदस्ती केली, केवळ सिंहासन टिकवण्यासाठी स्वतःच्या मुलाला कैद केलं. त्याने सत्तेला हिशोबाच्या तराजूत तोललं – संख्या, भूप्रदेश, महसूल. पण त्याला समजलं नाही की सत्ता टिकते मनं जिंकून, तलवारीनं नव्हे. शिवरायांच्या सत्तेत जिथं माणूस होता, तिथं औरंगजेबाच्या सत्तेत केवळ आदेश.

जिथं एकाने स्वराज्य उभं केलं, तिथं दुसऱ्याने साम्राज्याचा नाश केला. शिवाजी महाराज गेल्यानंतर त्यांचा आदर्श शतकानुशतके भारतीय मनात जिवंत राहिला. आणि औरंगजेब, कितीही लढला तरी त्याच्या मृत्यूनेच त्याचं साम्राज्य मोडलं. हेच त्यांच्या सत्तेच्या मूल्यमापनाचं अंतिम सत्य आहे. आजही भारतात जिथं सत्ता आहे, तिथं शिवाजी महाराजांच्या धोरणाचं स्मरण व्हावं – सत्तेला लोकांची सेवा समजणं, प्रत्येक निर्णयात सामान्य जनतेचा विचार करणं, आणि राजकारणात पारदर्शकता ठेवणं. ही त्यांची खरी शिकवण होती.

म्हणूनच **'प्रजेचं राज्य की सिंहासनाचं रक्षण'** या प्रश्नाचं उत्तर इतिहासाने स्पष्ट दिलं आहे – सिंहासनं येतात जातात, पण प्रजेचं विश्वासार्ह राज्य चिरंतन टिकतं. आणि तेच शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलं. म्हणूनच शिवाजी महाराजांनी जो सत्तेचा आदर्श मांडला तो आजही जनतेच्या मनात खोलवर रुजलेला आहे. त्यांचं राज्य म्हणजे तलवारीचं नव्हतं, तर ते प्रेमाचं, विश्वासाचं आणि न्यायाचं होतं. त्यांनी सत्तेला भोग नसून सेवा मानली. हेच त्यांच्या आणि औरंगजेबाच्या सत्तेतील मूलभूत अंतर होतं. एकीकडे जनतेशी नातं जपणारं सिंहासन, आणि दुसरीकडे सिंहासनासाठी प्रजेचा बळी देणारं साम्राज्य.

अध्याय सहावा समाप्त

अध्याय 7 :

शिवाजी महाराजांचे आग्र्यातले दिवस

कैद, अपमान आणि सुटकेच्या चातुर्याचं वर्णन

छत्रपती शिवाजी महाराजांचं आयुष्य हे धाडस, चातुर्य, आणि स्वराज्याच्या निष्ठेचा परिपाठ होतं. त्यांच्या जीवनातील एक अत्यंत नाट्यमय, निर्णायक आणि ऐतिहासिक टप्पा म्हणजे आग्र्यातील कैद आणि त्यातून केलेली यशस्वी सुटका. औरंगजेबासारखा कुटील, धूर्त आणि साम्राज्यवादाचा कट्टर पुरस्कर्ता समोर असताना, शिवाजी महाराजांनी ज्या शौर्याने आणि बुद्धीचातुर्याने त्याच्या जाळ्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग शोधला, तो आजही इतिहासात एक अजरामर क्षण म्हणून नोंदवला जातो.

इ.स. १६६६ मध्ये शिवाजी महाराज औरंगजेबाच्या दरबारात गेले, कारण मुघल साम्राज्याशी शांततेचा करार करण्यासाठी, विशेषतः पुरंदरच्या तहानंतर राजकीय डावपेचाचाच भाग म्हणून. मात्र, ही भेट केवळ एक औपचारिकता नव्हती; ती एक सापळा होता. औरंगजेबाने शिवाजी महाराजांना त्यांच्या लहान मुलासह बंदिस्त करण्याचा निर्णय घेतला. हा अपमान, ही कैद, आणि ही धोक्याची परिस्थिती – केवळ एका राजाचं नव्हे, तर एका संपूर्ण स्वराज्य स्वप्नाचं दडपणं होतं.

शिवाजी महाराजांना आग्र्याच्या लाल महालात नजरकैदेत ठेवण्यात आलं. औरंगजेबाने त्यांना कोणतीही राजकीय महत्त्वाची भूमिका देण्याऐवजी 'दरबारात उभं राहणारा सरदार' या दर्जाला खाली आणलं, जे शिवरायांसाठी असह्य होतं. हा निर्णय केवळ त्यांच्यावरचा अविश्वास नव्हता, तर त्यांच्या स्वाभिमानावरचा घाला होता. ही नजरकैद ही केवळ बंद खोलीतली नजरकैद नव्हती, ती त्यांच्या विचारांवर,

स्वातंत्र्यावर, आणि त्यांच्या स्वराज्यविषयीच्या ध्यासावर घालण्यात आलेली बेडी होती.

मात्र, शिवाजी महाराज हे नुसते तलवारीचे योद्धे नव्हते, तर कुशाग्र बुद्धीचे, परिस्थितीचं अचूक आकलन करणारे आणि त्यातून मार्ग काढणारे चाणाक्ष नेतृत्व होते. त्यांनी परिस्थितीचा गांभीर्याने अंदाज घेतला. दररोज बदलणारी मुघलांची नजर, वाढणारी शंका, आणि नजरकैदेत वाढणारी अस्वस्थता – यावर मात करत त्यांनी एक कल्पक आणि धाडसी योजना आखली.

तेथील संताजी जेधे आणि इतर विश्वासू मावळ्यांमार्फत त्यांनी पळून जाण्याची योजना आखली. त्यात त्यांनी आपल्या तब्येतीचं नाटक केलं – खालचा आवाज, आळशीपणा, आणि आहार बंद करून त्यांनी मुघल पहाऱ्याला दिशाभूल केली. काही आठवड्यांनंतर, शिवाजी महाराजांनी धार्मिक दान म्हणून दररोज फळं आणि मिठाईंची पेटी राजमंदिरात पाठवायची परवानगी घेतली. ही परवानगी म्हणजेच त्यांच्या योजनेचा गाभा होता.

सुरुवातीला या पेट्यांमध्ये फळं आणि मिठाईच जात असे. पण हळूहळू त्यांनी स्वतःचं वजन त्या पेट्यांप्रमाणे राखत स्वतः आणि त्यांच्या मुलाला त्या पेट्यांमध्ये लपवून पाठवण्याचा निर्धार केला. एक दिवस त्यांनी आणि मुलगा संभाजीराजे यांनी दोन मोठ्या पेट्यांमध्ये स्वतःला लपवून पाठवलं. पहारेकऱ्यांना गंडवण्यात ते यशस्वी ठरले. बाहेर त्यांचे विश्वासू मावळे पेट्यांची वाट बघत होते.

ज्या साम्राज्याने त्यांना कैद केलं, ज्याने त्यांच्या अभिमानाला धक्का दिला, त्याच साम्राज्याच्या हृदयातून त्यांनी आपली सुटका करून घेतली – हे केवळ शौर्य नव्हे, तर अशा वेळेसही न डगमगणारी दूरदृष्टी आणि चाणाक्षपणाचं उत्तम उदाहरण होतं. सुटकेनंतर अनेक मार्गांनी लपवत, दिशा बदलत, जंगलवाटांनी, सामान्य

नागरिकांच्या मदतीने ते महाराष्ट्रात परतले आणि पुन्हा एकदा स्वराज्य स्थापनेसाठी निर्धाराने उभे राहिले.

या घटनेने औरंगजेबाचा गर्व चुरडून टाकला. त्याला समजून आलं की शिवाजी महाराज फक्त तलवारीचा खेळ जाणणारे सेनापती नाहीत, तर ते राजकारण, डावपेच आणि मानसिक युद्धाचंही कौशल्य असलेले अद्वितीय योद्धा आहेत. शिवरायांची सुटका ही केवळ एक राजकीय घटना नव्हती – ती त्यांच्या स्वराज्याच्या अमरतेची साक्ष होती.

ही संपूर्ण घटना आपल्या काळातही प्रेरणा देते – की संकट कितीही मोठं असो, जर मनोबल प्रबळ असेल आणि युक्तीने लढण्याची तयारी असेल, तर कोणतीही कैद कायमस्वरूपी ठरू शकत नाही. शिवाजी महाराजांची आग्र्यातून सुटका ही केवळ एक शौर्यकथा नाही, ती एक शिकवण आहे – की अडथळे हे पराभवासाठी नसतात, तर यशासाठी लागणाऱ्या चैतन्याची परीक्षा असतात.

शिवाजी महाराजांच्या आग्र्यातल्या कैदेतून सुटकेची कथा ही केवळ ऐतिहासिक घटना नाही, ती एक अत्यंत प्रेरणादायक आणि शौर्याच्या उदाहरणाची कथा आहे. त्यांनी प्रतिकूल परिस्थितीला आपला सहायक बनवून, आपल्या चातुर्याने आणि धैर्याने आणि आपल्या विश्वासू मावळयांच्या सहाय्याने स्वराज्य स्थापनेसाठी असलेल्या ध्येयाकडे पुन्हा एकपद्धतीने मार्गक्रमण केले. ही केवळ त्यांच्या जीवनातील एक खंडिका नव्हती, तर त्याच्यातून एक संपूर्ण जीवनशक्तीची झलक मिळते.

आजही, जेव्हा आपण ताणतणावात, अनिश्चिततेत किंवा आपत्तीच्या स्थितीत असतो, तेव्हा शिवाजी महाराजांच्या या चातुर्यपूर्ण सुटकेचा संदेश आपल्याला एक ठाम संदेश देतो – "दुरदर्शी व्हा, निर्णय घेण्याच्या क्षणी शांतता

राखा, आणि सर्व प्रकारच्या संकटांना सामोरे जाण्याची तयारी ठेवा". आणि केवळ संकटाचं स्वीकारणं हेच त्यांचं धोरण नव्हतं. त्यांचा आत्मविश्वास, मानसिक बल, आणि सर्वोत्तम विचारशक्ती यांमुळेच ते इतर शत्रूंना चुकवून आपल्या ध्येयाची कास धरून त्यांचा मार्ग पुढे चालत राहिले.

आग्र्यातली कैद आणि त्यातून सुटकेची घटना आजही प्रेरणा देते कारण त्यात केवळ एक राजा नाही, तर एक संपूर्ण राष्ट्र आणि त्याच्या स्वातंत्र्याची प्रतिष्ठा लपलेली होती. आणि त्याच गडद अंधारातून शिवाजी महाराजांनी एक तेजस्वी तारा बनवून त्याला तेजाळवले. त्यांच्या जीवनाचे हे भाग एक मंत्रवत शौर्याचं प्रतिबिंब आहे. त्यांच्या संघर्षातूनच स्वराज्याची कल्पना नवे रूप घेऊन भारताच्या कोपऱ्यात कोपऱ्यात पसरली.

शिवाजी महाराज आणि त्यांच्या मावळ्यांनी घाललेली लढाई ही केवळ आपलं राज्य मिळवण्यासाठी नव्हती. त्यात एक खरा विश्वास आणि ध्येय होतं – लोकांचे भले करणे, स्वराज्य आणि स्वाभिमान राखणे. आपल्या जीवनातील या शौर्यशाली घटनेने, त्यांनी प्रतिकूलतेला आपली शिकवण बनवून, परिस्थितीच्या दबावाखाली दबून न जाता आपल्या जीवनाला दिशा दिली.

हेच त्या काळाच्या आणि आजच्या काळाच्या माणसांना सांगणारे एक मोठे सत्य आहे – जेव्हा परिस्थिती कठीण असते, तेव्हा सर्वात मोठा शौर्य आणि यश तेच असते जेव्हा तुम्ही ती परिस्थिती स्वीकारता, तिचा सामना करता आणि त्यातून बाहेर येण्याचा मार्ग शोधता. शिवाजी महाराजांचे जीवन हे एक प्रतीक आहे, एक संदेश आहे – तुमच्यात असलेल्या महानतेची जाणीव ठेवा आणि कधीही स्वतःला कमी समजू नका. त्यांची आग्र्यातून सुटका ही एक गोष्ट सांगते – स्वराज्य हवं असेल,

ते मिळवण्यासाठी काहीतरी मोठं, असामान्य करावं लागेल. हे त्यांचं चातुर्य आणि शौर्याचं अंतिम रूप होते.

शिवाजी महाराजांची आग्र्यातून सुटका केवळ एका सैन्य नेत्याची शौर्यगाथा नव्हती, ती एक प्रेरणादायक कथा बनली जी आजही आपल्या समोर उभी आहे. त्यांच्या धैर्य, सूज्ञ नेतृत्व, आणि युक्तीच्या सामर्थ्याने त्यांना ज्यांनी कैद केली, त्यांना धक्का दिला. हे एक प्रकट उदाहरण होतं की, शौर्य फक्त तलवार आणि रणांगणावरच असतो असे नाही, तर मानसिक बल आणि चातुर्यही त्यात समान महत्त्वाचे ठरते.

शिवाजी महाराजांचे पराक्रम आणि यश यामध्ये एक गोष्ट नेहमीच दिसून येते – ते केवळ युद्धाचे महान योधे नव्हते, तर त्यांच्यात एक रणनीतिक दृष्टी आणि धोरणांचा अभ्यास देखील होता. त्यांच्या जीवनात जी घडामोडी घडली, त्यात ते केवळ शौर्याचे प्रतीक नव्हते, तर ते बुद्धी आणि कार्यक्षमतेचे आदर्श होते. आग्र्यातील कैद आणि त्यातून केलेली सुटका हे त्यांचं एक कृतिशील चातुर्य आणि कार्यक्षमता सिद्ध करणारं उदाहरण होतं.

शिवाजी महाराजांचे जीवन म्हणजे स्वराज्य स्थापनेसाठी केलेला संघर्ष, केवळ सैनिकी सामर्थ्याचा वापर नव्हे, तर दीर्घकालिक ध्येयाच्या दिशेने केलेला चाणाक्ष पवित्र मार्ग असतो. त्यांचा हेच संदेश होता – संकट कितीही मोठे असो, तुमचं ध्येय हे तुम्हाला यशाच्या शिखरावर नेईल. त्यांचे वर्तन आणि विचार हे आमच्या आजच्या जीवनासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत. आजही, आम्ही त्यांच्या कार्यातून प्रेरणा घेत असतो, आणि ते आपल्याला शिकवतात की, कधीही परिस्थितीला आपले शत्रु मानू नका.

आग्र्यातील त्या घटनेने एक गोष्ट सिद्ध केली, की "युद्ध" कधीच पूर्ण नाही होणारे. जीवन हे एक सतत चाललेलं युद्ध आहे, आणि विजय मिळवण्यासाठी

मानसिक आणि शारीरिक तयारी दोन्ही आवश्यक आहेत. शिवाजी महाराजांनी हे दाखवून दिलं की, आपल्याला हवं असलेलं स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा, आणि ध्येय साध्य करण्यासाठी, कोणत्याही परिस्थितीत थांबता कामा नये.

माझ्या दृष्टीने, शिवाजी महाराजांनी घेतलेली सुटका केवळ एक शौर्यकथा नाही, तर एक आत्मविश्वास, संघर्ष आणि आत्मनिर्भरतेचा प्रतीक आहे. त्याचं जीवन नेहमीच आपल्याला सांगतं की, आपल्या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी चुकता चुकता शिकत, मार्ग शोधत जावे. आपल्याला परिस्थितीशी जुळवून घेत आणि त्या परिस्थितीतच योग्य मार्ग निवडत, प्रगतीकडे चालत राहावं लागेल.

आग्र्यातून सुटलेल्या शिवाजी महाराजांची कूटनीतिक योजना आणि त्यांच्या धाडसाचे उदाहरण फक्त इतिहासातच नव्हे, तर आजच्या काळातही प्रत्येकाला प्रेरणा देतं. त्यांच्या जीवनातील हीच ती गमावलेली मण्यांची साखळी आहे जी उचलून आपल्यासमोर ठेवली जात आहे. आणि यासाठीच आजही ते शौर्य, धैर्य आणि कार्यक्षमतेचे एक सशक्त उदाहरण म्हणून अविस्मरणीय ठरतात.

शिवाजी महाराजांच्या आग्र्यातून सुटकेची कथा आजही आपल्याला सांगते की, शौर्य, चातुर्य आणि आत्मविश्वास यांची मिळून एक महत्त्वपूर्ण रचना असावी लागते. त्यांच्या जीवनातील या घटनेने हे सिद्ध केलं की, संकटाच्या वेळी गडबड न करता, शांतपणे आणि धाडसाने परिस्थितीला सामोरे जावं लागते. शिवाजी महाराजांची बुद्धी, त्यांचं स्वराज्यप्रेम आणि त्यांची रणनीतिक दृष्टीचं वर्चस्व आजही प्रेरणादायक ठरते.

आजही, त्यांच्या शौर्याच्या आणि युक्तीच्या शिकवणीचे प्रभाव विविध क्षेत्रांमध्ये दिसून येतात. नेतृत्व, संघर्ष, संकटाचा सामना करणं आणि प्रत्येक प्रसंगावर धैर्याने मात करणं – हे त्यांच्या जीवनातील काही अत्यंत महत्त्वाचे गुण

होते. त्यांचा संघर्ष केवळ राजकीय नव्हता, तर एका महान ध्येयाच्या दृष्टीने लढणारा होता. स्वराज्याच्या स्थापनेसाठी त्यांनी सर्व चुकांवरून शिकत, आपल्या परिस्थितीला साध्य करण्यासाठी प्रत्येक तंत्राचा उपयोग केला.

आग्र्यातून सुटकेची घटना आणि त्यानंतरच्या कालखंडात त्यांनी आणि त्याच्या मावळ्यांनी जे काही केलं, त्यात एक गोष्ट नक्कीच स्पष्ट होती – परिस्थिती कितीही कठीण असो, त्यात एक अचूक रणनीती, योग्य क्षणाची निवड, आणि धाडसाचं जोडीला असलेलं नेतृत्व खूप महत्त्वाचं असतं. शिवाजी महाराजांसारख्या लढाऊ नेतृत्वाने हे सिद्ध केलं की त्यांचा प्रत्येक निर्णय हा धाडसी, पण सूक्ष्म आणि समर्पित होता.

शिवाजी महाराजांच्या जीवनाचं यश हे फक्त त्यांच्या सैन्याच्या सामर्थ्यावर आधारित नव्हतं, तर त्यांची बुद्धी आणि नेतृत्वाची ताकद ह्यांमध्ये तीव्र समन्वय होता. आजही अनेक नेता, अधिकारी आणि शिष्य त्यांच्या शौर्याच्या कथेवर विचार करत, त्यांच्या नेतृत्वशैलीच्या सिद्धांतांची अनुपालन करत, यशाच्या शिखरावर पोहोचण्याचा प्रयत्न करतात.

त्यांच्या कर्तृत्वाच्या कथेतील शिकवणी हे सर्वांसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. त्याच्यातून हे शिकता येतं की यश मिळवण्यासाठी केवळ शारीरिक सामर्थ्य पुरेसं नाही, तर मानसिक चातुर्य, स्पष्ट दृष्टी आणि आत्मविश्वास हे त्याचं नीतीमूलक अंश आहे. त्यांची कथा केवळ ऐतिहासिक नाही, तर प्रत्येक काळाच्या माणसाला मिळणारी एक प्रेरणा आहे.

त्यांची आग्र्यातून सुटका ही फक्त एक शौर्यकथा नाही, तर त्याचा संदेश आहे की संकटकाळातही, योग्य निर्णय घेऊन, त्यातून नवा मार्ग काढला जाऊ शकतो. शिवाजी महाराजांचा मार्गदर्शक तत्वज्ञान फक्त त्या काळापुरतं नाही, तर

प्रत्येक पिढीसाठी उपयोगी आहे. स्वराज्य निर्माण करण्यासाठी त्यांनी घेतलेली कठोर आणि बुद्धिमत्तेची शपथ हे आजही एक आदर्श ठरतो.

शिवाजी महाराजांचे जीवन आणि त्यातील विविध प्रसंग हे नुसते ऐतिहासिक घटनांचे पुनरावलोकन करत नाहीत, तर ते आपल्याला जीवनातच लढाई कशी लढावी, त्यात नेमकं काय विचार करावा आणि कधी निर्णय घ्यावा हे शिकवतात. ते एक अमर प्रेरणास्त्रोत आहेत, ज्यांचे कार्य आणि विचार सदैव आपल्याला मार्गदर्शन करत राहतील.

अध्याय सातवा समाप्त

अध्याय 8 :

औरंगजेबाची दक्षिण मोहिम - सामर्थ्य की हतबलता?

वर्षानुवर्षं चाललेलं दक्षिणेचं युद्ध

औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेचा इतिहास त्याच्या साम्राज्याच्या सर्वात महत्त्वाच्या, परंतु निराशाजनक आणि अत्यंत खर्चिक युद्धांपैकी एक आहे. एकीकडे दक्षिण भारतातील विविध राजे आणि शक्ती त्याच्या साम्राज्याच्या वर्चस्वास विरोध करत होत्या, तर दुसरीकडे, मुघल साम्राज्याने दक्षिणेतील हिंदू शक्ती आणि विविध स्थानिक रियासतांना आपल्या वर्चस्वाखाली आणण्याच्या उद्देशाने युद्ध सुरू केले.

दक्षिणेतील संघर्षासाठी युद्ध जरी सुरुवातीला यशस्वी होऊ शकले, तरी दीर्घकाळापर्यंत चाललेल्या या मोहिमेचे प्रभाव त्याच्या साम्राज्यावर त्याच्या अपेक्षेपेक्षा जास्त नकारात्मक ठरले. औरंगजेबाची दक्षिण मोहिम १६७९ मध्ये सुरू झाली. आणि त्याने त्या मोहिमेची प्रारंभिक धोरणे ठरवली. दक्षिण भारतावर त्याचा उद्देश केवळ विजय मिळवणे नव्हे, तर त्या प्रदेशातील असलेल्या स्थानिक शक्तींना त्याच्या साम्राज्याच्या काबूत आणणे आणि त्याच्या साम्राज्याचा विस्तार करणे होता.

दक्षिणेतील हिंदू साम्राज्यांचा प्रतिकार तो तोडू इच्छीत होता. पण दक्षिणेतील युद्धात त्याला काही समस्यांना तोंड द्यावे लागले. शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे राज्यतत्त्व केवळ अस्तित्वात होतेच, परंतु संभाजी महाराजांच्या नेतृत्वाखाली त्याने मुघल साम्राज्याला संघर्षात टाकले. औरंगजेब, जो अस्सल मुस्लिम शासक होता, त्याने हिंदू धर्माच्या साम्राज्यांच्या वर्चस्वासाठी अजून अधिक

कठोर धोरणे घेतली. यासाठी त्याने दक्षिणेतील आदिलशाही, निजामशाही आणि मराठा साम्राज्यांना आपले प्रमुख शत्रू मानले.

दक्षिणेतील धार्मिक संघर्ष आणि साम्राज्यात्मक विस्ताराचे उद्दीष्ट पाहता, औरंगजेबाने युद्धाचा निर्णय घेतला. परंतु आणि त्याचवेळी, त्याचे साम्राज्य आपल्या सशक्त सैन्याच्या आणि आर्थिक संसाधनांच्या जोरावर नेहमीच विजय मिळवत असल्याचे त्याला जाणवत होते. दक्षिणेतील युद्ध सुरू होण्यापूर्वी, मुघल साम्राज्याला असलेल्या संसाधनांची परिस्थिती निरंतर गडबडत होती. दक्षिणेतील रणनीतिक महत्त्व असलेल्या प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी त्याने आपले सैन्य पाठवले.

परंतु या मोहिमेच्या दीर्घतेमुळे त्याला आवश्यक संसाधने उचलणे आणि सैन्य टिकवून ठेवणे कठीण झाले. दक्षिणेतील निसर्ग, हवामान, किल्ल्यांची मजबुती, स्थानिक प्रतिकार आणि सैनिकांच्या मनोबलावर याचा मोठा परिणाम झाला. साम्राज्याच्या सैन्याच्या धैर्याला तडे गेले. काही वर्षांनंतर, संवेदनशील आणि कूटनीतिक दृष्टीकोन न ठेवलेल्यामुळे औरंगजेबाला आपल्या सेनापतींना अपयशाची शंकारी स्थिती भोगावी लागली.

मुघल साम्राज्याच्या सैन्याच्या शौर्याला इतर शक्तींच्या युद्धकौशल्याने अपार धक्का दिला. मराठ्यांच्या रणनितीने मुघल सैन्याची ताकद कमी केली. स्थानिक लोकशाही शक्ती आणि रियासतांमुळे त्यांच्या सामरिक रणनीतीला मोठा विरोध झाला. मुघल साम्राज्याला या दीर्घ युद्धाने आणि संसाधनांच्या अपव्ययाने इतर प्रदेशांमध्ये आपली ताकद उचलता येत नाही. औरंगजेबाची धोरणे अधिक तीव्र बनली, पण त्या धोरणांमुळे त्याच्या साम्राज्याची सामाजिक, आर्थिक आणि सैनिक परिस्थिती अधिक दयनीय बनली.

युद्धाच्या आधीही मुघल साम्राज्याच्या मागे उभे असलेली धार्मिक आस्थांची संप्रेषणा शरणागतीला गेली. त्याच्या हिंदू विरोधी धोरणांनी दक्षिणेतील स्थानिक लोकांचे समर्थन पूर्णपणे तोडले. युद्धाच्या गतीचे परिणाम आणि साम्राज्याच्या शंभराव्या वर्षी सामरिक हार यामुळे औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेचे भविष्य एक अंधकारमय वाटले. अनेक वर्षांनी साम्राज्याच्या थकव्याने, सैन्याच्या अप्रत्यक्ष कुटुंबिक विभागणीने, आणि ठिकठिकाणाहून आलेल्या विरोधामुळे, मुघल साम्राज्याला दक्षिणेतील निर्णायक विजय मिळवणे कठीण झाले.

संपूर्ण दक्षिण युद्धामुळे, मुघल साम्राज्याची सामरिक क्षमता जवळजवळ संपली. त्याचबरोबर, जणू एक धार्मिक संघर्ष म्हणून हे युद्ध अधिक उग्र बनले. हिंदू आणि मुस्लिम राजवटींमध्ये अधिक गडबड निर्माण झाली. ही युद्धे मुघल साम्राज्याच्या स्वभावाला कधीही अधिक उपद्रवी बनवू शकत होती, कारण ते एक रचनात्मक आणि स्थिर प्रशासन तयार करण्याच्या क्षमतेला पराभूत करत होते. आणखी एक महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे, संघर्षाचे परिणाम केवळ सामरिक आणि आर्थिक नव्हे, तर त्याचा धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिणाम देखील मोठा होता.

दक्षिणेतील जातिवाद, धार्मिक भेदभाव, आणि स्थानिक संघर्ष यामुळे एक मोठा सामाजिक हानी झाली, ज्याचे परिणाम अंतीम बदललेल्या परिस्थितीत आढळले. समाप्तीच्या वेळी, आणि दक्षिण मोहिमेच्या समाप्तीचा काळ आले, औरंगजेबाच्या साम्राज्याला लक्षणीय नुकसान पोहोचले होते. सैन्याच्या वाढत्या संकटामुळे, दीर्घकालीन युद्धामुळे आणि स्थानिक शक्तींनी केलेल्या प्रतिकारामुळे, दक्षिणेतील युद्ध मुघल साम्राज्याच्या अस्तित्वासाठी फार धोकादायक ठरले. या युद्धाने त्याच्या साम्राज्याची सामरिक क्षमता पूर्णपणे हुकली आणि त्याच्या साम्राज्याचा वर्चस्वाचा मार्ग अडचणीचा झाला.

या संघर्षाच्या दीर्घकाळातील गतीने मुघल साम्राज्यावर पडलेली लक्षणीय छाप फक्त त्याच्या सैन्याची कमी किंवा संसाधनांच्या अपव्ययावरच नाही, तर त्या ध्वस्त झालेल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक तंत्रावर देखील होती. युद्धाने, खासकरून दक्षिण भारताच्या विस्तृत भूप्रदेशात, नवीन जातीय व धार्मिक संघर्षांना जन्म दिला. दक्षिणेतले लोक आणि विविध साम्राज्यांच्या नेतृत्वाला कायमच आणि अपमानित करत, मुघल साम्राज्याने त्यांचा प्रतिकार कधीही थांबवला नाही.

अशा परिस्थितीत, औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेची व्याप्ती आणि त्याचे परिणाम त्या पिढीसाठी खूप महत्त्वाचे ठरले. त्याच्या धोरणांमुळे फक्त सशस्त्र संघर्षच नाही, तर तेथील लोकशाही पद्धतींवर देखील घातक परिणाम झाला. गणराज्यांना तशाच प्रकारे जाऊन, मुघल साम्राज्याने दक्षिणेतील लोकांची समृद्धता, संस्कृती, वाणिज्य आणि सर्जनशीलतेवर ठाम नियंत्रण ठेवले. स्थानिक शासक आणि लहान राज्ये त्यांच्या पारंपरिक आचारधारांवर गडबड करत, लहान लहान कारवायांसाठी कधीही उठाव करू लागले. त्यांच्या मुळात असलेल्या स्वतंत्रतेची भावना अधिक प्रखर होऊ लागली.

संघर्षाच्या समाप्तीला सामर्थ्याचा व समग्रतेचा अभाव हे कारण बनले. मुघल साम्राज्याच्या पराभवाची दृष्ये अधिक प्रकर्षांने दिसू लागली. यामध्ये, जर एकीकडे त्याचे साम्राज्य शंभर वर्षांच्या अधिक चौकटीत अडकले, तर दुसरीकडे त्याच्या सेनेच्या मनोबलाच्या अत्यल्पतेमुळे, त्याच्या साम्राज्याच्या भूभागावर त्याला ताबा मिळवणे कठीण झाले. त्याचवेळी, मुघल साम्राज्याच्या जवळपासच्या नजीकच्या रियासतांनी त्याच्या साम्राज्याचा विरोध करण्यासाठी, पारंपरिक संस्थांचे पुनर्निर्माण करणे सुरू केले. जाणवलेली थकवा आणि समाजाची अशांतता हे नक्कीच मुघल साम्राज्याच्या कडवट्या धोरणांना आणखी मोठे फटके देत होते.

या युद्धाच्या समारोपामुळे जरी मुघल साम्राज्याचे दक्षिण भारतावर असलेले प्रभाव कमी झाले, तरी त्याचे परिणाम वाचन आणि विश्लेषण करण्यासारखे आहेत. अंधश्रद्धा, धर्माची कट्टरता, आणि परकीय हस्तक्षेप यासारख्या गोष्टींच्या परिणामस्वरूप, एक सशक्त साम्राज्य नष्ट होण्याच्या मार्गावर जात होते. काही वेळाने, मराठा साम्राज्याने दक्षिणेला नवा दिशा दिला आणि त्याचे परिणाम आजही आपल्या इतिहासावर दिसतात. मराठ्यांच्या धोरणांचा विरोध, विविध जनतेच्या अभिमानामुळे, स्थानिक राजांमुळे आणि वर्धमान शक्तींच्या मदतीने, औरंगजेब आणि मुघल साम्राज्याचा अडथळा कमी झाला. त्याच्या युद्धातील सामरिक पराभवांची शृंगारी शक्यता असली तरी, त्याच्या गप्पांनी साम्राज्याचे असंतुलन सिद्ध केले.

यामुळे साम्राज्याच्या शासकीय संस्थांचा लवकरात लवकर पतन होऊ लागला. आणि हे चुकलेले धोरण १६८०-१७०७ या काळातील आणि त्यानंतर झालेल्या अशा अनेक युद्धांमध्ये दु:खाचे वळण घेऊन त्याचे शीतले जाणवले. समाप्तीला, हेच म्हणता येईल की, दक्षिण भारताच्या लांबणीवर असलेल्या युद्धाने मुघल साम्राज्याचा ऐतिहासिक तंत्र पूर्णपणे ओळखला आणि त्याचा अन्यथा संपूर्ण भारतावर असलेला शाश्वत साम्राज्याचा वर्चस्वही कालांतराने ठप्प झाला. औरंगजेबाच्या दक्षिण मोहिमेने त्याच्या साम्राज्याच्या शक्तीला खूप मोठा धक्का दिला आणि परिणामी त्याच्या साम्राज्याच्या विस्तारित शेतावर नियंत्रणाचे अभाव उभारले. दक्षिण युद्ध हे मुघल साम्राज्याच्या सामरिक नैतिकतेला आणि त्याच्या तात्कालिक सामर्थ्याला पूर्णपणे नष्ट करणारं ठरलं.

संपूर्ण दक्षिण मोहिमेने मुघल साम्राज्याच्या अंतर्गत असलेल्या कमतरतांना प्रकट केले. युद्धाच्या दीर्घकालीन परिणामांमुळे, औरंगजेबाच्या सत्तेचा आधार अधिक अस्थिर झाला. त्याच्या सैन्याच्या वाढत्या आर्थिक तुटीमुळे, संपूर्ण

साम्राज्याची कामकाजी क्षमता कमी झाली. हे एक मोठे उलटफेर ठरले, कारण त्याच्या साम्राज्यातील सैनिकांची आधिक्य आणि प्रेरणा दीर्घ काळासाठी शिथिल झाली. काही ठिकाणी त्याने आपला माणुसकीचा थोडा दर्जा गमावला आणि त्या मुळे स्थानिक विरोध अधिक तिखट बनला.

मुघल साम्राज्याने जरी दक्षिणेतील जास्त प्रदेशावर वर्चस्व निर्माण केले असले तरी त्याच्या दीर्घकाळच्या युद्धामुळे अर्थव्यवस्थेवर पडलेली परिणामी घसरण लक्षात घेतली पाहिजे. युद्धाच्या खर्चामुळे, आणि लोकांच्या जीवनातील निंदा, धर्माच्या क्षेत्रातील संघर्ष, आणि सांस्कृतिक बदलांमुळे साम्राज्य अधिक दुर्बल बनले. दक्षिणेतील स्थानिक राजे आणि स्वायत्त रियासतांनी तोडलेले बंधन आणि ताण आल्यामुळे मुघल साम्राज्याला अधिक विरोध मिळाला. मुघल साम्राज्याच्या कमतरतेची गती वाढली, कारण त्याच्या लष्करी रणनीतीमध्ये ताजेपणाची वानगी दिसून आली नाही.

मराठा साम्राज्याच्या व्यापक रणनितीमुळे, आणि त्याचे स्थानिक मराठा लोकांनी, विशेषतः शिवाजी महाराजांच्या परंपरेला एक सशक्त उत्तर दिले. त्यांनी शहाणपणाने ठरवले की युद्धाची परिस्थिती बदलली, आणि मुघल साम्राज्याच्या निर्णायक विजयाची शक्यता घटली. इतिहासाने मुघल साम्राज्याच्या दक्षिण मोहिमेचा विचार केला असता, तो एक शिक्षणाचा धडा ठरतो, जिथे प्रत्येक शासकाला त्याच्या धोरणांमध्ये ठराविक परिस्थितीचे मूल्यांकन करणे आवश्यक असते. आणि जेव्हा एक साम्राज्य स्वत:च्या शक्तीवर अती आत्मविश्वास ठरवते, तेव्हा साम्राज्याची स्थिरता डळमळत जाते.

मुघल साम्राज्याच्या दक्षिण मोहिमेने त्या वेळच्या हिंदू राज्ये आणि संस्कृतीला जागृत केले आणि त्यांच्या विरोधी रणनीतीला अधिक मोठं योगदान

दिलं. धार्मिक तणावाचे परिणाम, युद्धाच्या कठोर संघर्षांच्या संदर्भात, अत्यधिक खूप वेळ लांबणीवर असलेल्या या युद्धाने त्याच्या विरुद्ध धार्मिक एकात्मतेला नष्ट केले. आणि आजूबाजूच्या ऐतिहासिक संदर्भात ते आणखी खोलात समजले जाते. आणि हीच परिस्थिती जिथे मुघल साम्राज्याच्या अती शक्तिवादाला वाऱ्याचा धक्का बसला.

समाप्तीच्या आधी आणि आध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक समृद्धीला कमी करण्यासाठी घेतलेल्या रचनात्मक धोरणांमुळे, दक्षिण भारताच्या विविध समाजांनी उचललेले झंझावात मुघल साम्राज्याला शहाणपणाचे भाष्य दिले. इतिहासातील मोठ्या विजयांनंतर, त्याचे साम्राज्य अगदी अप्रतिबंधित बनले. औरंगजेबाचे ध्येय जितके अव्यक्त होते, ते त्याच्या अपयशाशी तुलना केली, तरी त्याला त्याच्या खऱ्या शाश्वत विजयाची टाकणी निर्माण होऊ शकली नाही.

या सगळ्या संघर्षाच्या दरम्यान, एक गोष्ट नेहमीच स्पष्ट राहिली - आत्मविश्वास आणि ध्येयाच्या आंतरिक प्रगल्भतेने जिंकलेल्या लढायांपेक्षा केवळ बाह्य सामर्थ्यावर विश्वास ठेवून जिंकलेली लढाई नेहमीच हताशतेतून ओसरते. आणि हेच मुघल साम्राज्याच्या दक्षिण मोहिमेतील घटनांच्या संदर्भात देखील खरे ठरले. औरंगजेबाच्या सर्व ध्येयांसाठी, त्याच्या साम्राज्याच्या मजबुतीला एकतर्फी हल्ल्यांपेक्षा, शांततेचे व शहाणपणाचे धोरण खूप महत्वाचे होते. पण तो वेळोवेळी हे दुर्लक्षित करत, आणि त्याच्या इच्छाशक्तीवर अवलंबून राहिला.

युद्धामुळे दक्षिण भारताच्या नैतिकतेवर असलेल्या परिणामांचा विस्तार देखील अतिशय महत्त्वाचा ठरला. मुघल साम्राज्याच्या दक्षिण मोहिमेने स्थानिक संस्कृतीवर गडबड केली आणि त्यामुळे एके ठिकाणी त्यांचा विरोध निर्माण झाला. त्या सर्वांच्या एकत्रित धर्माच्या विरोधी भावना या समृद्धतेला अत्यंत विघटनात्मक

ठरल्या. औरंगजेबाची आणि त्याच्या सरकाराची प्राधान्ये थोडक्यात दुसऱ्या दिशेला वळली, ज्यामुळे त्याला दक्षिणेतील राजांची विश्वासार्हता कमी झाली आणि युद्धात वेळोवेळी तो पराभूत होऊ लागला.

मराठा साम्राज्याच्या नेतृत्वाखालील समर्पणामुळे आणि त्यांनी खूप वेगाने आणि चालाखपणाने आपल्या सैन्याची मजबूत गटबद्धता तयार केली होती, त्यामुळे मुघल साम्राज्याला लष्करी पराभवाची शृंगारी शिकवण्यात आली. एका साम्राज्याने दुसऱ्याला तितकेच धक्के दिले. त्याचवेळी, मराठा शाही समाजाने बहुसंख्या लोकांना सैन्याच्या रूपात उचलले आणि सांस्कृतिक जागरुकता आणि भव्यतेच्या दृष्टीने उत्तम सामर्थ्य दाखवले. शिवाजी महाराजांपेक्षा इतर स्थानिक शासकांच्या नेतृत्वाने देखील ते त्याच तंत्राचा वापर केला, आणि मुघल साम्राज्याला अधिक कठीण टक्कर दिली.

यामुळे दक्षिण मोहिमेच्या टप्प्यात दक्षिणेतील संस्कृतीची स्वतंत्रता आणखी शुद्ध झाली. अखेर, दक्षिण मोहिमेची संघर्षसमाप्ती एक मोठा धडा सिद्ध झाली, कारण यामध्ये सामरिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक वातावरणांमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडले. औरंगजेबाच्या अंतर्गत विभागीकरणामुळे आणि त्याच्या एका केवळ साम्राज्याच्या वाढीच्या दृष्टिकोनाने केलेल्या शंभरवर्षांच्या संघर्षाचे प्रतिकूल परिणाम त्याच्या साम्राज्यावरच झाले. यानंतर मुघल साम्राज्याच्या समृद्धतेची चाल कुठेही थांबली, आणि त्या क्षणी त्याच्या मुख्यधारेला संतुलित ठेवून परिष्कृत रीतीने त्याच्या शासकीय क्षेत्राच्या भविष्यवाण्या केल्या पाहिजेत.

या सगळ्या युद्धाच्या आणि त्याच्या प्रभावाच्या परिणामी, भारताच्या दक्षिणी प्रदेशाने नवा पिढीसाठी एक स्वतंत्र दृष्टी दाखवली. याच संघर्षामुळे भारताच्या विविध राज्यांचा आत्मनिर्भर विचार आणि धर्मधर्मधर्माच्या अभिमानाने

आपल्या संघटनात्मक मर्यादांना नाकारण्याचा हक्क मिळवला. यामुळे, मुघल साम्राज्याच्या आक्रोशाची मोठी छाया आणि त्याच्या सामरिक पराभवाच्या परिणामामुळे भारताच्या सर्व भागामध्ये एक नवीन ऐतिहासिक परिवर्तन घडले.

अध्याय आठवा समाप्त

अध्याय 9 :

मृत्यू आणि त्यानंतर

दोघांच्या मृत्यूनंतरचा प्रभाव आणि वारसा

मृत्यू हा प्रत्येकाच्या जीवनाचा अंत असतो, पण काही जण असे असतात, की त्यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांच्या जीवनाचं प्रतिबिंब काळाच्या आरशात उमटत राहतं. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब, हे दोघंही आपल्या युगातले महान व्यक्तिमत्त्व. एकाने स्वराज्याची स्थापना करून जनतेचं मन जिंकलं, तर दुसऱ्याने अबाधित सत्ता राखण्यासाठी आपले आयुष्य झिजवलं. पण दोघांच्या मृत्यूंनंतर त्यांच्या कार्याचा आणि विचारांचा वारसा कसा राहिला, यावरून काळानं त्यांचं खरे स्थान ठरवलं.

शिवाजी महाराजांचे निधन ३ एप्रिल १६८० रोजी रायगडावर झाले, आणि त्या घटनेने अवघ्या महाराष्ट्राला हदरवून टाकलं. जणू एक प्रकाशवाटच अंधारात हरवली. पण महाराजांचं जाणं केवळ शोकाचं नव्हतं, ते एक आव्हान होतं – ज्यात त्यांच्या मावळ्यांनी, सरदारांनी, आणि पुढील पिढ्यांनी त्यांचं स्वप्न आणि तत्वं जपायची होती. ते एका व्यक्तीचं निधन नव्हतं, ते एका विचारधारेचं पुढील प्रवासाचं प्रारंभबिंदू होतं. त्यांच्या मृत्यूनंतर स्वराज्यावर अनेक संकटं आली, घरातही संघर्ष झाले, पण त्या वादळातून देखील शिवाजींचं बीजं उगम घेतच राहिलं.

शिवाजी महाराजांचा वारसा होता. लोकहिताचं राजकारण, धर्मनिरपेक्ष प्रशासन, स्त्रियांचा सन्मान, आणि युद्धनीतीतील चपळता. त्यांचं राज्य एका व्यक्तीने जिंकलं नव्हतं, तर जनतेच्या आधारावर उभं राहिलं होतं. म्हणूनच त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या कार्याने प्रेरित झालेल्या अनेक स्वातंत्र्यवीरांनी त्यांना आदर्श मानलं – ते

फक्त राजे नव्हते, तर राष्ट्रासाठी झुंजणारा योद्धा होते. त्यांच्या विचारांनी पेशव्यांच्या काळात मराठा साम्राज्य उभं राहिलं, जे थेट अटकेपर्यंत पोहोचलं.

दुसरीकडे औरंगजेबचा मृत्यू ३ मार्च १७०७ रोजी अहमदनगरमध्ये झाला. त्याचं निधन झालं तेव्हा त्याचं साम्राज्य विशाल होतं, पण थकलेलं आणि कावलेलं. औरंगजेब शेवटच्या काळात वैराग्याच्या सावलीत गेला होता. त्याने आपल्या आयुष्यात अनेक युद्धं लढली – राजकीय, धार्मिक, कौटुंबिक. त्याचं सामर्थ्य अफाट होतं, पण त्याचं नेतृत्व संशयग्रस्त आणि कटकारस्थानांनी भारलेलं होतं.

त्याच्या मृत्यूनंतर मुगल साम्राज्याला नवी दिशा देण्याऐवजी, त्याच्या मुलांमध्ये सत्ता संघर्ष सुरू झाला. त्याने ज्या ताकदीनं औरंगाबादपासून काबूलपर्यंत सत्ता राखली होती, ती सत्ता त्याच्या नंतरच्या पिढ्यांनी टिकवू शकली नाही. कारण त्याने प्रजेला आपल्या प्रशासनात सामावून घेतलं नव्हतं, तर त्यांच्यावर सत्ता लादली होती. त्यामुळे त्याच्या जाण्यानंतर साम्राज्य मोडायला लागलं. औरंगजेबचा वारसा हा अधिकतर भीतीचा, दडपशाहीचा, आणि धार्मिक कट्टरतेचा ठरला. त्याच्या कारकीर्दीतील मंदिरे पाडण्याच्या घटना, हिंदू राजांना छळण्याचे प्रकार, आणि धर्माच्या नावावर केलेल्या आक्रमक मोहिमा यामुळे तो अनेकांचं मन जिंकू शकला नाही. आज इतिहास त्याच्याकडे एक शक्तिशाली शासक म्हणून पाहतो, पण आदर्श नेता म्हणून नव्हे.

याउलट, शिवाजी महाराजांचं नाव आजही सन्मानाने घेतलं जातं. गावोगावी त्यांचे पुतळे उभे आहेत, गड-किल्ल्यांवर त्यांच्या आठवणी जपल्या जात आहेत, आणि त्यांचं नाव घेऊन अनेक राजकीय, सामाजिक आंदोलनं प्रेरित होत आहेत. त्यांच्या मृत्यूनंतर अनेकांनी त्यांची प्रतिमा वापरण्याचा प्रयत्न केला, पण लोकांच्या मनात त्यांचं स्थान केवळ श्रद्धेचं नव्हे, तर प्रेरणेचं आहे.

आज जेव्हा कोणी स्वराज्य, समाजहित, किंवा स्त्रीसन्मान यासारख्या विषयांवर बोलतो, तेव्हा शिवाजी महाराजांची आठवण होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर देखील त्यांच्या विचारांचं बीज जसं महाराणी ताराबाईंनी, छत्रपती संभाजी राजेंनी आणि पुढे पेशव्यांनी जपलं, तसंच ते बीज आधुनिक भारतात स्वातंत्र्यलढ्यातही फुललं. लोकमान्य टिळकांपासून ते नेताजी सुभाषचंद्र बोसपर्यंत अनेकांनी त्यांना प्रेरणास्त्रोत मानलं.

औरंगजेबचं साम्राज्य संपलं. पण शिवाजी महाराजांचं स्वराज्य विचारात, संस्कृतीत आणि जनमानसात आजही जिवंत आहे. दोन मृत्यू, पण दोन वेगवेगळ्या कथा – एक शासक जो अखेरपर्यंत एकटा राहिला, आणि दुसरा राजा, जो मृत्यूनंतरही आपल्या माणसांत जिवंत राहिला. शेवटी, एकाचा वारसा राजकीय भक्कमतेचा होता, पण सामाजिक नात्यांचा अभाव होता. दुसऱ्याचा वारसा शौर्याचा, समतेचा आणि माणुसकीचा होता – जो काळाच्या कसोटीत यशस्वी ठरला. हेच त्या दोघांच्या मृत्यूनंतरच्या प्रभावाचं आणि वारशाचं अंतिम सत्य आहे.

पण इतिहास केवळ कालगणनेतील एक नोंद नसतो; तो जसा जुन्या गोष्टींचं स्मरण करून देतो, तसाच नव्या पिढ्यांना दिशा देतो. म्हणूनच शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांची तुलना फक्त भूतकाळापुरती मर्यादित राहत नाही. आजही जेव्हा आपण नेतृत्व, ध्येय, धर्म, आणि अधिकार यांच्या चौकटीत विचार करतो, तेव्हा या दोघांच्या जीवनाचे धडे अनिवार्यपणे समोर येतात.

औरंगजेबचं आयुष्य शिस्तबद्ध होतं, पण ते भय आणि दडपशाहीच्या अधिष्ठानावर उभं होतं. त्याच्या मृत्यूनंतरही, अनेक शासकांनी त्याचं अनुकरण केलं, पण त्यांच्या सत्तांना कायम टिकवता आलं नाही. कारण लोकांच्या मनात घर करण्यासाठी केवळ शिस्त पुरेशी नसते, तिथे आपुलकी आणि आदराची गरज

असते. औरंगजेबच्या बादशाहीला बाह्य वैभव होतं, पण अंतर्मनात असुरक्षिततेचा अंधार होता. म्हणूनच त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचं वैभव तर लोपलं, पण त्याचा आदर्श म्हणून वापर फारसा कोणी करताना दिसत नाही.

शिवाजी महाराजांचं उदाहरण याउलट होतं. त्यांचं नेतृत्व सामर्थ्यानं झळाळलेलं होतं, पण त्याचबरोबर ते माणुसकीनं ओथंबलेलं होतं. त्यांनी आपली सत्ता तलवारीनं जिंकली खरी, पण ती तलवार कधीच अन्यायासाठी उगारली नाही. म्हणूनच त्यांच्या मृत्यूनंतरही त्यांच्या संकल्पनांनी अनेक क्षेत्रात पुनरुज्जीवन केलं. शिक्षण, प्रशासन, सामाजिक समता, आणि स्त्रीसन्मान – या साऱ्यांत त्यांचे आदर्श आजही प्रेरणादायक वाटतात.

आज महाराष्ट्रातील प्रत्येक गड, प्रत्येक दुर्ग आणि प्रत्येक नागरिक, जेव्हा 'राजा शिवछत्रपती' म्हणतो, तेव्हा त्यामागे केवळ गौरव नसतो – तिथे त्यागाची, कर्तृत्वाची आणि लोकनेतृत्वाची जाणीव असते. दुसरीकडे, औरंगजेबाचं नाव जरी घेतलं गेलं, तरी त्याला एक ऐतिहासिक व्यक्तिरेखा म्हणूनच ओळखलं जातं, प्रेरणास्त्रोत म्हणून नव्हे.

या दोघांच्या मृत्यूनंतरची कहाणी ही केवळ त्यांच्या अंताची नाही, तर त्यांच्या आयुष्याच्या समजुतीची आहे. एकाचा मृत्यू सत्ता गमावून गेला, तर दुसऱ्याचा मृत्यू एक विचार जिंकून गेला. आणि म्हणूनच, आपल्याला या इतिहासातून शिकायचं असेल, तर तो केवळ पानं उलटून नको, तर मनाशी भिडवून समजून घ्यावा लागेल. कारण इतिहासाला स्मारकं लागतात, पण वर्तमानाला आदर्श लागतात. आणि छत्रपती शिवाजी महाराजांसारखा आदर्श मृत्यूने कधीच मरत नाही – तो काळाच्या ओघात नवे नवे रूप घेत जगतच राहतो.

कारण इतिहासातली काही माणसं फक्त काळात जगत नाहीत, ती काळ घडवतात. छत्रपती शिवाजी महाराज हे त्यांच्यापैकीच एक. त्यांनी निर्माण केलेली मूल्यं, आदर्श, आणि व्यवहारांची नीती आजही नव्या प्रश्नांना उत्तरं शोधताना आपल्याला मार्ग दाखवतात. त्यांचं जीवन हे केवळ युद्ध आणि विजयाचं नव्हतं, तर माणुसकीच्या आणि स्वाभिमानाच्या नवसंवेदनांचं स्फुल्लिंग होतं. म्हणूनच ते इतिहासाच्या एका युगापुरते मर्यादित राहिले नाहीत, तर आजच्या राजकारणात, समाजकारणात, आणि युवा मनांमध्ये सतत संवाद साधत राहिले.

दुसरीकडे औरंगजेबाचं आयुष्यही विसरता येण्यासारखं नाही, कारण त्यातून आपल्याला सत्तेच्या अतिरेखेबद्दल, धर्माच्या नावाखाली केलेल्या अन्यायाबद्दल, आणि अधिकारांवर केंद्रित विचारसरणीच्या अपयशाबद्दल सततची चेतावणी मिळते. त्याच्या कारकीर्दीचा अभ्यास करताना आपण पाहतो की सत्ता शाश्वत नसते, ती टिकवण्यासाठी समजूत, विश्वास आणि सर्वसमावेशक दृष्टिकोन आवश्यक असतो. औरंगजेबाने निर्माण केलेल्या तात्कालिक सामर्थ्याला अखेर जनतेचा पाठिंबा लाभला नाही आणि म्हणूनच त्याची सत्ता भलेही विस्तृत होती, पण ती खोलवर रुजली नव्हती.

आज, जेव्हा आपण आधुनिक भारतात लोकशाही, मानवाधिकार, धार्मिक सहिष्णुता, आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मूल्यांचा विचार करतो, तेव्हा शिवाजी महाराजांची भूमिका अधिक स्पष्टपणे जाणवते. ते इतिहासाच्या पलीकडे गेले आहेत – ते एक विचार झाले आहेत. प्रत्येक वेळी, जेव्हा कुणी एखाद्या अन्यायाविरुद्ध उभं राहतं, तेव्हा त्या निर्धारात शिवरायांचं अस्तित्व दिसतं. त्यांच्या कार्याची प्रेरणा आजही शेतकऱ्यांच्या संघर्षात, विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानलढ्यात, आणि सामान्य जनतेच्या आत्मभानात दिसते.

त्यामुळे मृत्यूने दोघांचं आयुष्य थांबवलं असलं, तरी त्यांच्या विचारांचा आणि प्रभावाचा प्रवास अजूनही चालू आहे. आणि तो चालूच राहील – जोपर्यंत एक हात तलवार उगारतो आणि दुसरा तो थांबवण्यासाठी समजूत घालतो, जोपर्यंत अन्यायाविरुद्ध आवाज उठतो आणि न्यायासाठी जनतेचं मन धडधडतं, जोपर्यंत एखादा नेता "राजा" म्हणून नव्हे तर "जनतेचा सेवक" म्हणून ओळखला जातो – तोपर्यंत छत्रपती शिवाजी महाराज जिवंत आहेत. आणि औरंगजेबही – एक चेतावणी म्हणून, एक शिकवण म्हणून, की सत्ता ही माणसांच्या मनावर असावी, त्यांच्या माथ्यावर नव्हे.

शेवटी, इतिहासच आपल्याला निवड द्यायला शिकवतो – आदर्शाचं अनुकरण करायचं, की टोकाच्या सत्तेपासून सावध राहायचं. एक वाट दिवा दाखवतो, दुसरी सावलीचं भय. निवड आपली आहे. पण मार्गदर्शक म्हणून शिवाजी महाराजांची तलवार आणि आणि विवेक दोन्ही आजही आपल्यासोबत आहेत – उजेड देण्यासाठी, आणि दिशा दाखवण्यासाठी.

कारण काळ बदलतो, राजसत्तेच्या कल्पना बदलतात, समाजाचे प्रश्न नवे होतात; पण सत्य, नीतिमत्ता आणि धैर्य यांची गरज कधीच बदलत नाही. हीच ती जागा आहे जिथं इतिहासातील मूर्तिमंत उदाहरणं आपल्याला पुन्हा नव्याने भिडतात. छत्रपती शिवाजी महाराज हे केवळ एक ऐतिहासिक व्यक्तिमत्त्व नव्हते, तर आजच्या संघर्षशील पिढीसाठी जगण्याची, लढण्याची आणि टिकण्याची पद्धत होते. त्यांच्या जीवनातील प्रत्येक क्षण, प्रत्येक निर्णय, प्रत्येक लढा हा 'सत्तेसाठी नाही, तर न्यायासाठी' होता. म्हणूनच आजही, अन्यायाविरोधात उभा राहणारा प्रत्येक तरुण, प्रत्येक समाजकर्मी, प्रत्येक विचारवंत त्यांच्या विचारांची छाया घेऊनच पुढे चालत असतो.

आजही जर एखाद्या समाजात स्वराज्याची तहान आहे, तर ते स्वराज्य केवळ राजकीय नाही – ते आर्थिक, सामाजिक आणि वैचारिक आहे. आणि हे स्वराज्य साध्य करताना शिवाजी महाराजांचा विचार हा मार्गदर्शक तारा ठरतो. ते म्हणत, "शत्रू कितीही बलाढ्य असो, जर न्याय आपल्याकडे आहे, तर विजय आपल्या बाजूनेच असतो." आजची तरुणाई ही भावना पुन्हा अंगीकारते आहे – स्पर्धेच्या काळात, अन्यायाच्या विरोधात, आणि स्वत्वाच्या लढाईत.

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर जसं त्याचं वैभव लयाला गेलं, तसं त्याचं राज्य देखील विस्मरणात गेलं. त्याच्या विचारांना नवं आयुष्य लाभलं नाही, कारण ते विचार लोकांच्या हृदयाला भिडणारे नव्हते. त्या उलट शिवाजी महाराजांचं स्वराज्य, भलेही त्यांच्या मृत्यूनंतर अनेक राजकीय उलथापालथींनी भरडलं गेलं, तरी त्यांच्या विचारांची मशाल कधीच विझली नाही. ती मशाल आजही प्रत्येक संघर्षात पेटलेली आहे.

आजही जर एखाद्या गावात एखाद्या अन्यायग्रस्त नागरिकासाठी मोर्चा निघतो, एखादं आंदोलन उभं राहतं, तर तेथं 'शिवाजी' म्हणूनच उभा असतो. आणि जर सत्ता दडपशाही करत असेल, धर्माच्या नावावर मतभेद वाढवत असेल, तर 'औरंगजेब' म्हणूनच ती ओळखली जाते. ही केवळ नावांची तुलना नाही – ही मूल्यांची, दृष्टिकोनांची आणि माणुसकीच्या विरुद्ध सत्तेच्या टोकाची तुलना आहे.

शिवरायांचे विचार हे आजच्या भारतातल्या लोकशाहीच्या मूलगामी तत्त्वांशी इतके एकरूप झाले आहेत की अनेकांना ते इतिहासाच्या पलीकडे वाटू लागतात. त्यांच्या स्वराज्याचं स्वप्न ही केवळ मावळ्यांची गोष्ट नव्हती, ती प्रत्येक सामान्य माणसाची गोष्ट होती – जी आजही चालू आहे. म्हणूनच, शिवाजी महाराज

म्हणजे केवळ भूतकाळातील एक अध्याय नाहीत, ते वर्तमानाचा आत्मा आणि भविष्याचा विश्वास आहेत.

ही प्रेरणा, ही शिकवण, आणि हा वारसा – हाच खरा अमरत्वाचा अर्थ आहे. आणि म्हणून, इतिहासाचे हे दोन राजे – एक चेतावणी म्हणून, एक प्रेरणा म्हणून – आजही आपल्या सभोवती आहेत. आपल्याला वाट पाहायची नाही, फक्त डोळसपणे ओळखायचं आहे – कोण कुठल्या बाजूला आहे. निर्णय आपल्याच हातात आहे – अन्यायाच्या गडद सावलीत हरवायचं की शिवरायांच्या तेजस्वी विचारांमध्ये उजेड शोधायचा. कारण आजही, शिवाजी महाराजांचे विचार म्हणजे चिरंतन दीप आहेत – अंधारात उजेड देणारे आणि दिशा दाखवणारे.

अध्याय नववा समाप्त

अध्याय 10 :

इतिहास काय सांगतो?

शौर्य आणि समजूतदारपणाची खरी जाणीव

इतिहास म्हणजे केवळ तारीखांची, युद्धांची आणि राजांच्या विजयांची नोंद नव्हे; तो मानवी अनुभवांचा, मूल्यांचा आणि शिकवणींचा एक अमूल्य ठेवा आहे. शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या संघर्षातून आपल्याला केवळ शौर्याचीच नव्हे, तर समजूतदारपणाचीही खरी जाणीव होते.

शिवाजी महाराजांचे शौर्य हे केवळ रणांगणावरच नव्हे, तर त्यांच्या दूरदृष्टीत, न्यायप्रियतेत आणि लोककल्याणाच्या तळमळीतही प्रकट होते. त्यांनी स्वराज्याची संकल्पना मांडली, जी केवळ भूभागाच्या स्वातंत्र्याची नव्हे, तर जनतेच्या आत्मसन्मानाची आणि स्वाभिमानाची होती. त्यांचे युद्धनैपुण्य, गनिमी काव्य, आणि रणनीती यामुळे त्यांनी अनेक वेळा शत्रूंवर मात केली, पण त्यांच्या विजयामागे केवळ तलवारीचे बळ नव्हते; त्यामागे होती ती त्यांची समजूतदारपणाची धारणा.

औरंगजेबचा इतिहास आपल्याला शौर्याच्या दुसऱ्या बाजूची ओळख करून देतो. त्याचे सामर्थ्य, त्याची सत्ता, आणि त्याचे निर्णय हे अनेकदा भीती आणि दडपशाहीवर आधारित होते. त्याच्या कारकिर्दीत धर्माच्या नावावर अत्याचार झाले, आणि विविधतेला दडपण्याचा प्रयत्न झाला. त्याच्या शासनपद्धतीत शौर्य होते, पण समजूतदारपणाचा अभाव होता. त्यामुळेच त्याचे साम्राज्य दीर्घकाळ टिकू शकले नाही.

इतिहास आपल्याला शिकवतो की, शौर्य आणि समजूतदारपणा हे एकमेकांचे पूरक आहेत. केवळ शौर्याने विजय मिळवता येतो, पण तो टिकवण्यासाठी समजूतदारपणा आवश्यक असतो. शिवाजी महाराजांनी हे सिद्ध केले की, शौर्याला जर समजूतदारपणाची जोड मिळाली, तर ते केवळ युद्धात नव्हे, तर समाजाच्या उन्नतीतही उपयोगी ठरते.

आजच्या काळात, जेव्हा समाज विविध आव्हानांशी सामना करत आहे, तेव्हा इतिहासाची ही शिकवण अधिक महत्त्वाची ठरते. शौर्य म्हणजे केवळ बाह्य शक्ती नव्हे, तर अंतःकरणातील धैर्य आणि समजूतदारपणाची एकत्रित अभिव्यक्ती आहे. शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या इतिहासातून आपण हे शिकू शकतो की, खरे शौर्य तेच जे समजूतदारपणाने मार्गदर्शित असते. अशा प्रकारे, इतिहास आपल्याला केवळ भूतकाळाची माहिती देत नाही, तर वर्तमान आणि भविष्यकाळासाठी मार्गदर्शनही करतो. शौर्य आणि समजूतदारपणाची खरी जाणीव ही इतिहासाच्या अभ्यासातूनच प्राप्त होते.

कारण इतिहास केवळ स्मरणरंजनासाठी नसतो, तर तो आपल्याला चुकीपासून सावध करतो, आणि योग्यतेच्या दिशेने वाट दाखवतो. शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांचे जीवन पाहिल्यास, आपल्याला ठळकपणे हे जाणवतं की केवळ रणधाडस, तलवारबाजी किंवा सत्ता हे एका राजाचं परिपूर्ण रूप नाही. तर दूरदृष्टी, संयम, सहिष्णुता, आणि समयसूचकता ह्या गुणांची सांगडही तितकीच आवश्यक आहे.

शिवाजी महाराजांनी असंख्य संकटांचा सामना करत, प्रत्येक परिस्थितीला अनुकूल अशी नीती स्वीकारली. कधी रणभूमीवर अपराजित योद्धा, तर कधी कूटनीतीत पारंगत राजा, तर कधी स्वराज्याच्या रचनेत कुशल प्रशासक म्हणून ते

जाणवतात. याउलट औरंगजेबने एकच चौकट धरली – भीती निर्माण करून सत्ता टिकवण्याची. त्यामुळे त्याच्या कारकिर्दीत गड-किल्ले वाढले, पण मनं तुटत गेली.

हे दोघंही एकाच काळात होते, पण इतिहासाने ज्याला आदराने स्मरलं, त्यामागे मूल्यांचा सच्चा पाया होता. त्यामुळेच आपण जेव्हा आजच्या काळात नेतृत्व, राजकारण, व्यवस्थापन, किंवा सामाजिक कार्याची चर्चा करतो, तेव्हा शिवरायांची नीती आणि औरंगजेबाच्या धोरणांची तुलना अपरिहार्य ठरते.

आधुनिक व्यवस्थापनशास्त्रात **'इमोशनल इंटेलिजन्स', 'लीड बाय एक्झाम्पल', 'सर्व्हंट लीडरशिप'** या संकल्पना रुजत आहेत, त्यांचा मूलभूत गाभा छत्रपतींच्या आचरणात आपल्याला स्पष्टपणे दिसतो. त्यांनी मावळ्यांना शत्रूवर पाठवण्याआधी स्वतः पुढं जाऊन लढणं पसंत केलं. माणूस घडवण्याच्या प्रक्रियेला त्यांनी महत्व दिलं, आणि म्हणूनच आजही त्यांच्या अनुयायांच्या मनात त्यांच्या विषयी अपार श्रद्धा आहे.

औरंगजेबकडे सत्ता होती, सैन्य होतं, अफाट संपत्ती होती, पण त्याला माणसं जोडता आली नाहीत. इतिहासाच्या पटावर तो एक मोठा शासक म्हणून नोंदवला गेला असला, तरी जनतेच्या मनात आपुलकी मिळवण्यात तो कमी पडला. त्याच्या मृत्यूनंतर काही काळातच त्याचं साम्राज्य कोलमडलं – कारण केवळ बंदोबस्त आणि जबरदस्तीने कोणतंही राज्य दीर्घकाळ टिकवता येत नाही.

शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर देखील त्यांची कल्पना, त्यांचं स्वराज्य, आणि त्यांचं विचारविश्व माणसांच्या मनामनांत टिकून राहिलं – कारण ते त्यांनी प्रेमाने, निष्ठेने आणि न्यायाने जोडलं होतं. आजही अनेक गडांवर, गावांमध्ये, आणि विद्यार्थ्यांच्या लेखनात 'शिवाजी' हे केवळ नाव नाही, तर एक जिवंत भावना आहे. त्यामुळे इतिहास अभ्यासताना आपण फक्त कोण जिंकलं किंवा कोण हरलं यावर

थांबू नये; तर कोणत्या मूल्यांनी ते नेतृत्व घडलं, कोणती नीती अंतिमतः समाजासाठी लाभदायक ठरली – याचा अभ्यास करायला हवा. कारण खऱ्या अर्थाने शौर्य तेच जे आपल्या सोबत इतरांना उभं करतं, आणि समजूतदारपणा तोच जो आपण जिंकलेल्या क्षणातही विनम्र राहायला शिकवतो.

शिवाजी महाराजांच्या इतिहासात एक जिवंततेचा ठाव आहे – तो रक्तात उतरणारा आणि हृदयात जागा करणारा आहे. आणि औरंगजेबचा इतिहास? तो एक इशारा आहे – सत्ता असली तरी सत्याविरुद्ध गेलेल्या निर्णयांची परिणती काय होते, याचं यथार्थ दर्शन घडवणारा. इतिहासाच्या ह्या दोन टोकांच्या मधोमध आपण उभे आहोत – शौर्याच्या आकर्षणाला समजूतदारपणाच्या विवेकाशी जोडायचं, की शौर्याच्या गर्वात विवेक गमवायचा? हा निर्णय आजही आपल्या हाती आहे.

कारण आपण आज ज्या समाजात राहतो, तिथेही अनेक ठिकाणी ताकदीचा गर्व, पदाचा अहंकार, आणि सत्तेचा माज दिसतो. पण या सगळ्या शक्तींच्या गडद सावलीत विवेक, संवेदनशीलता आणि दूरदृष्टी हरवत चालली असेल, तर तो समाज अधःपाताच्या उंबरठ्यावर उभा आहे. याचसाठी इतिहास आपल्याला परत परत त्या धड्यांकडे घेऊन जातो – की कोणतीही सत्ता अमर नाही, कोणतीही तलवार शाश्वत नाही, आणि कोणताही विजय अखेरचाच नसतो. टिकतं ते केवळ माणुसकी, आणि टिकतो तो केवळ तोच नेता जो लोकांच्या मनात घर करतो.

शिवाजी महाराजांनी पराभव स्वीकारूनही आत्म्याचं तेज जपलं. त्यांनी वेळ आली तेव्हा माघार घेतली, पण ती पळवाट नव्हती – ती रणनीती होती. त्यांचा प्रत्येक निर्णय हा पुढील पिढ्यांसाठी शौर्य आणि समजूतदारपणाची जाणीव निर्माण करणारा ठरला. आणि म्हणूनच त्यांच्या आयुष्यात पराभव असूनही, त्यांच्या परंपरेत अभिमान आहे. त्यांच्या लढ्यांतून प्रेरणा आहे, त्यांच्या माघारीतूनही शिक्षण आहे.

दुसरीकडे औरंगजेबचा इतिहास अधिक काळ टिकला असता, तर कदाचित त्याचं सामर्थ्य अधिक प्रभावी वाटलं असतं. पण जेव्हा त्याच्या मृत्यूनंतर अवघ्या काही दशकांतच त्याचं साम्राज्य गळून गेलं, तेव्हा इतिहासाने निष्कर्ष दिला – की भीती निर्माण करून सत्ता मिळते, पण ती टिकवण्यासाठी आदर निर्माण करणं आवश्यक असतं. आज आपण न्यायाच्या, समतेच्या, आणि प्रगतीच्या मार्गावर चालतो आहोत असं म्हणतो. पण त्या मार्गावर खऱ्या अर्थाने चालण्यासाठी शिवाजी महाराजांच्या आदर्शांकडे बघणं अपरिहार्य आहे. त्यांनी दाखवलेले धैर्य, सहिष्णुता, आणि तळमळ ही फक्त ऐतिहासिक गोष्ट नसून एक आजचंही मार्गदर्शन आहे. त्यांनी सत्ता ही सेवेसाठी वापरली, सत्ताधारी असूनही लोकांच्या हिताचं भान ठेवले, आणि शौर्य म्हणजे कुणावर दहशत निर्माण करणं नव्हे, तर अन्यायाविरुद्ध झुंजणं असं शिकवलं.

आज जेव्हा एखादा तरुण संकटांशी सामना करत उभा राहतो, जेव्हा एखादी स्त्री अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवते, जेव्हा एखादा नेता जनतेच्या हितासाठी झुकतो – तेव्हा त्या त्या क्षणी शिवाजी महाराजांचं विचारविश्व पुनर्जन्म घेतं. त्यांच्या कृतींचा झरा तोच आहे, त्यांच्या विचारांचं बीज तेच आहे.

दुसऱ्या बाजूला, जेव्हा एखादी सत्ता विरोधाला चिरडते, धर्माच्या नावावर फूट पाडते, आणि एका जातीचं वर्चस्व प्रस्थापित करत लोकशाहीचा अपमान करते – तेव्हा औरंगजेबाचे काळे अध्याय आठवतात. तो इतिहास जरी मागे असला, तरी त्याचे पडसाद आजही समाजात कधी कधी जाणवतात. तेव्हा गरज असते विवेकशक्तीची – जो इतिहासाच्या प्रकाशात वर्तमानाची दिशा ठरवतो.

शिवाजी महाराजांचे विचार हे फक्त मराठी माणसापुरते नाहीत, ते जागतिक आहेत. त्यांनी दाखवलेली शौर्य आणि समतेची वाट आज जगभरात संघर्ष

करणाऱ्या प्रत्येकासाठी स्फूर्तीची ठिणगी ठरू शकते. त्यांच्या कडून आपल्याला मिळालेली शिकवण ही अशी आहे जी केवळ इतिहासाचा भाग न राहता, वर्तमानाचा आदर्श आणि भविष्याची प्रेरणा बनू शकते. कारण शेवटी, कोणतीही पिढी तिच्या इतिहासाशी प्रामाणिक असेल, तरच ती तिच्या भविष्यासाठी सक्षम ठरते.

कारण शेवटी, कोणतीही पिढी तिच्या इतिहासाशी प्रामाणिक असेल, तरच ती तिच्या भविष्यासाठी सक्षम ठरते. आणि ही प्रामाणिकता म्हणजे केवळ अंधभक्ती नव्हे, तर निर्भीडपणे इतिहासाकडे पाहण्याची तयारी. शिवाजी महाराजांचे उदात्त गुण गाताना त्यांच्या निर्णयांमागील पार्श्वभूमी समजून घेणं जितकं गरजेचं आहे, तितकंच औरंगजेबाच्या चुकीच्या धोरणांमागील मानसिकतेचं विश्लेषण करणंही आवश्यक आहे.

आपण जर आज स्वतःला स्वतंत्र, प्रगल्भ आणि विवेकी समाज मानत असू, तर मग आपल्या शौर्याच्या परंपरेतील महानायक आणि सत्तेच्या अंधतेत हरवलेले शासक – या दोघांच्या गोष्टी समजून घेऊन त्यातून योग्य धडे घेणं ही काळाची गरज आहे. कारण शहाणपण केवळ आपल्याला प्रेरणा देणाऱ्यांना डोक्यावर घेण्यात नाही, तर त्यांच्यापासून शिकण्यात असतं. आणि इतिहास शिकवतो, की न्याय, समता, आणि विवेक याच तत्वांवर टिकणारी सत्ता ही खरी टिकाऊ असते.

शिवाजी महाराजांनी आपल्या काळात जेव्हा सर्व बाजूंनी संकटे होती, तेव्हा सामर्थ्याच्या जोडीला बुद्धीची, न्यायाची आणि लोकहिताची तलवार उपसली. त्यांनी ताकदीच्या जोरावर नव्हे, तर आदर्शांच्या जोरावर साम्राज्य उभारलं. म्हणूनच त्यांच्या गडांवर आजही माणसं डोकं ठेवून शपथ घेतात. कारण ते गड केवळ दगडांनी बांधले गेलेले नाहीत, तर लोकांच्या विश्वासाने उभे राहिलेले आहेत.

औरंगजेबने देखील इतिहास घडवला. पण त्याच्या इतिहासात भय आहे, दडपशाही आहे, आणि एकाकीपणाची झळ आहे. त्याने आपल्या कुटुंबीयांपासून ते राज्यकर्त्यांपर्यंत सगळ्यांवर अविश्वास दाखवला. त्याची सत्ता टिकवण्यासाठी त्याला अनेक वर्षं युद्धावर अवलंबून राहावं लागलं. त्याच्या कारकिर्दीचं अंतिम सत्य हेच की, त्याने विरोध संपवण्याचा प्रयत्न केला – संवाद साधण्याचा नाही. आणि म्हणूनच आज तो एक शासक म्हणून इतिहासात राहिला, पण एक नेता म्हणून जनतेच्या मनात नाही.

आज भारतासारख्या लोकशाही देशात नेतृत्वाचं मोल हे युद्ध जिंकण्यापेक्षा मनं जिंकण्यात आहे. समाज जोडण्यात आहे. शत्रूंना पराभूत करण्यापेक्षा विरोधकांशी संवाद साधण्यात आहे. आज जर कोणी शिवाजी महाराजांच्या विचारांची नाळ पकडतो, तर तो सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता, आणि जनतेशी बांधिलकी जपतो. याउलट जो कोणी औरंगजेबाच्या मार्गावर जातो, तो फूट, दडपशाही, आणि सत्तेच्या माजात भरकटतो. आपल्याला ठरवायचं आहे – आपण भविष्यातील पिढ्यांना कोणता वारसा द्यायचा आहे? असा वारसा की ज्यात संघर्ष असतो पण तो मूल्यांसाठी असतो? की असा वारसा ज्यात सत्ता असते पण मूल्यांचा अभाव असतो?

शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब या दोघांचाही इतिहास आपण उघड्या डोळ्यांनी पाहिला पाहिजे. एकीकडे शौर्याच्या उंचीवर पोहोचलेला राजा जो सन्मानाने जगला आणि दुसरीकडे भीतीच्या साखळीत गुरफटलेला शासक जो संशयाच्या जाळ्यात अडकून अखेर एकाकी झाला. आपल्या आजच्या नेतृत्वाला हे समजणं गरजेचं आहे की सत्ता म्हणजे केवळ अधिकार नव्हे, ती एक जबाबदारी आहे. जनता ही फक्त मतदार नसते, ती विश्वास ठेवणारी असते. आणि लोकांचा विश्वास केवळ विजयांनी नव्हे, तर माणुसकीने जिंकला जातो.

आजच्या सामाजिक, राजकीय, आणि सांस्कृतिक वावटळीत जर आपण स्थिर राहू इच्छितो, तर शिवाजी महाराजांचे विचार हे नक्कीच एक प्रकाशस्तंभ आहेत. त्यांनी जसं परिस्थितीच्या मर्यादा ओळखूनही त्यात उज्वलतेचं स्वप्न पाहिलं, तसंच स्वप्न आजही प्रत्येक तरुणाच्या डोळयांत असावं. त्यांनी जसं मावळयांमध्ये ताकद ओळखली, तशीच ताकद आजच्या सामान्य माणसात शोधायला हवी. इतिहासाच्या या दोन महाकाय व्यक्तिमत्त्वांचं स्मरण म्हणजे केवळ जयजयकार नव्हे – तर अंतर्मनात विचारांचा स्पंदन निर्माण करणं आहे. आणि त्या विचारांमध्येच आपला खरा वर्तमान सुरक्षित आहे.

अध्याय दहावा समाप्त

अध्याय 11 :

आजच्या काळात त्यांचं स्थान

एक प्रेरणास्त्रोत, एक शिकवण...

इतिहास हा केवळ भूतकाळाची नोंद नसतो. तो भविष्याचा आरसा असतो. कोणते विचार समाजाला पुढे घेऊन जातात आणि कोणते विचार समाजात द्वेष व भय निर्माण करतात, हे समजण्यासाठी आपल्याला इतिहासात डोकावावं लागतं. भारताच्या इतिहासात दोन अफाट व्यक्तिमत्त्वं अशी आहेत, ज्यांनी आपल्या विचारसरणीच्या माध्यमातून दोन भिन्न मार्ग निवडले. छत्रपती शिवाजी महाराज आणि बादशाह औरंगजेब. एकाने स्वराज्याची संकल्पना जनतेच्या मनात रोवली, दुसऱ्याने एका केंद्रित सत्तेच्या मोहात अख्ख्या उपखंडावर आपली पकड बसवण्याचा प्रयत्न केला. या दोन व्यक्तिमत्त्वांनी भारताच्या इतिहासाचा चेहरा बदलला; परंतु आजच्या काळात, जेव्हा आपण सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संक्रमणातून जात आहोत, तेव्हा या दोघांचं स्थान नव्याने समजून घेणं अत्यंत महत्त्वाचं ठरतं.

छत्रपती शिवाजी महाराज हे केवळ एक योद्धा नव्हते; ते एक व्यवस्थापक, धर्मसहिष्णु नेता, आणि नैतिकतेचा ध्वजवाहक होते. आज जेव्हा आपण लोकशाहीत **'जनतेचे राजे'** शोधत असतो, तेव्हा शिवाजी महाराजांची प्रतिमा समोर उभी राहते. त्यांनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक संघर्ष झेलले; पण त्या संघर्षांचं स्वरूप केवळ लढाईपुरतं नव्हतं. त्यांच्या प्रत्येक कृतीमागे एक व्यापक विचारसरणी होती. समाजमनाला सन्मान देणारी, शत्रूचंही माणुसकीने स्वागत करणारी, आणि स्त्रियांचा आदर करणारी. आजच्या काळात, विशेषतः जेव्हा राजकारणात नैतिकतेचं

दुर्भिक्ष्य आहे, तेव्हा शिवाजी महाराज आपल्याला आठवतात. कारण त्यांनी सत्तेचा उपयोग स्वतःसाठी नाही, तर समाजासाठी केला.

दुसरीकडे, औरंगजेबचं व्यक्तिमत्त्व हे एक अत्यंत कठोर आणि एककलमी नीतीचं प्रतीक होतं. त्याने धर्माच्या आधारावर सत्ता राबवली, मंदिरं तोडली, जबरजस्तीने इस्लाम स्वीकारायला लावला, आणि आपल्या स्वतःच्या कुटुंबातील लोकांनाही कारागृहात डांबलं. आजच्या काळात जेव्हा कुणी धर्माच्या आधारावर ध्रुवीकरण करतं, तेव्हा औरंगजेबचं उदाहरण समोर येतं. एक सत्तेचा उपासक, ज्याचं धर्माशी असलेलं नातं केवळ राजकीय साधन होतं. इतिहासात आणि आजही, औरंगजेबचे विचार समाजाच्या ऐक्याला तोडणारे, आणि शिवाजी महाराजांचे विचार समाजाला जोडणारे ठरतात.

महाराजांच्या विचारांनी आजच्या काळात सर्वाधिक प्रभाव टाकलेला भाग म्हणजे – सहिष्णुता आणि समावेशकता. ते मुस्लिम सरदारांना आपल्या दरबारी घेत. अफजलखानाचा आदर करत होते. आणि सुफी संतांचं मत ऐकत होते. त्यांनी धर्माला एक अशी भावना मानली, जी राज्यकारभारात समरसून जाते – विभाजनाचं कारण बनत नाही. आज, जेव्हा सोशल मीडियावरून, राजकीय व्यासपीठांवरून, किंवा धार्मिक सभांमधून द्वेषाचे बीज पेरले जातात, तेव्हा शिवाजी महाराजांची शिकवण पुन्हा पुन्हा स्मरणात आणावी लागते – की "धर्म हा सत्ता मिळवण्याचं साधन नसतो, तर तो मनुष्याला नीतीने चालवण्याचं बळ असतो." औरंगजेबच्या काळात धर्म म्हणजे राज्यकारभाराचा शस्त्र होता; शिवाजी महाराजांसाठी धर्म म्हणजे जीवनाचं मार्गदर्शन.

आजच्या भारतात जेव्हा आपण 'न्यू इंडिया'ची भाषा बोलतो, तेव्हा ‘न्यू इंडिया’च्या मुळाशी एक जुना आदर्श दडलेला आहे – **स्वराज्याचा विचार.**

महाराजांनी त्याकाळी स्वतःच्या हक्कासाठी नाही, तर जनतेच्या हक्कासाठी राज्य स्थापलं. त्यांनी तलवारीनं राज्य जिंकलं नाही, तर विश्वासाने ते उभारलं. आज जेव्हा आपण प्रशासनात पारदर्शकता, जबाबदारी, आणि लोकाभिमुखता यांचं महत्त्व अधोरेखित करतो, तेव्हा महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळाची कार्यपद्धती आणि निर्णयक्षमता आदर्श ठरते. औरंगजेबने सत्ता केंद्रीकृत केली, तर शिवाजी महाराजांनी सत्तेचा विकेंद्रीकरण करून ती लोकांपर्यंत नेली. एकाने आपली सत्ता टिकवण्यासाठी बंदुकीचा आधार घेतला, तर दुसऱ्याने जनतेच्या हृदयात स्थान निर्माण करून आपली सत्ता अबाधित ठेवली.

शिवाजी महाराजांचं एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी प्रत्येक सामाजिक घटकाला आत्मसात केलं. त्यांची सेना ही विविध जाती-धर्मांच्या लोकांनी भरलेली होती. त्यांनी वारकऱ्यांना सन्मान दिला, परंतु सूफी फकीरांनाही आदर दिला. त्यांनी मराठा सरदारांना जबाबदारी दिली, पण मुस्लिम सेनानींनाही सामावून घेतलं. ही समावेशकता आजच्या भारतात अत्यंत गरजेची आहे. कारण समाजाचे तुकडे होण्याचा धोका पुन्हा डोकं वर काढतो आहे. औरंगजेबने मात्र शहाजहानप्रमाणे कला, स्थापत्य, आणि सौंदर्य यांच्याशी फारकत घेतली. त्याचं राजवटीत सौंदर्य किंवा भावना यांना स्थान नव्हतं. त्याचं राज्य शिस्त, भीती आणि आदेशांवर उभं होतं. हीच भीती आजच्या समाजात अनेकदा पुन्हा डोकावते आणि तेव्हा शिवरायांचा धैर्याने दिलेला विश्वासाचं प्रतीक समोर येतं.

शिवाजी महाराजांचा आधुनिक काळात वापर अनेक प्रकारे होत आहे. **राजकीय प्रचारासाठी, सांस्कृतिक ओळखीच्या दाव्यांसाठी, किंवा सामाजिक एकतेच्या प्रतीकासाठी.** पण त्यांचा खरा उपयोग असा आहे की, त्यांनी दिलेले मूल्य आपल्याला अंतर्मुख करून विचार करायला लावतात – मी समाजासाठी काय करत आहे? मी एक नागरिक म्हणून कोणत्या मूल्यांवर उभा

आहे? मी सहिष्णु आहे की हुकूमशाहीचा समर्थक? मी एकतेकडे चालतोय की विभाजनाच्या रस्त्याने? आणि याच प्रश्नांची उत्तरं आपल्याला शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब यांच्या विचारसरणीत सापडतात.

आजचं युग हे स्पर्धेचं, असुरक्षिततेचं आणि सामाजिक गोंधळाचं आहे. अशा वेळी जर कुणी आपल्या मनाला शांतता आणि स्पष्टता देऊ शकत असेल, तर ते म्हणजे शिवाजी महाराज. त्यांनी आपल्या कार्यातून सांगितलं की – संकटांवर मात करण्यासाठी तलवार लागते, पण स्वराज्य निर्माण करण्यासाठी माणूसपण लागतो. औरंगजेबने अखेरच्या काळात, एकटा राहून कुराण लिहीत आयुष्य संपवलं. त्याचं आयुष्य हे विजयांचं नव्हे, तर वेगळेपणाचं आणि निराशेचं प्रतीक ठरलं. महाराजांनी मात्र आपल्या मृत्यूच्या आधी लाखो लोकांच्या हृदयात एक विचार जागवला – **स्वाभिमान, स्वराज्य आणि न्याय.**

त्यामुळे आज, जेव्हा नव्या पिढीला प्रेरणा हवी आहे, तेव्हा ती स्फोटक घोषणांमधून नाही, तर शांत, संयमी, आणि कृतिशील नेतृत्वातून मिळते. ते नेतृत्व म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज. जेव्हा समाजाला विचारायला हवं असतं – **काय योग्य, काय चूक?** तेव्हा औरंगजेब एक चेतावनी बनतो, आणि शिवराय एक शिकवण. हा इतिहासाचा न्याय आहे की नियतीचं वळण, पण आजच्या काळात महाराजांचा प्रभाव अधिक जिवंत वाटतो. तो केवळ मराठीत नाही, तर संपूर्ण भारतात, आणि जगभरात – न्यायासाठी लढणाऱ्या प्रत्येकासाठी प्रेरणा देणारा आहे.

शिवाजी महाराजांची प्रेरणा ही केवळ ऐतिहासिक स्मरणापुरती मर्यादित राहिलेली नाही. आज जगभरातील संघर्षमय भागांमध्ये जेव्हा कुणी एखादं शोषित समुदाय स्वतःचं स्वत्व टिकवण्यासाठी उभं राहतं, तेव्हा शिवरायांची ‘स्वराज्य’ संकल्पना त्यांच्या मागे उभी ठाकते. ती केवळ राज्यशास्त्राची कल्पना नाही, ती

आत्मसन्मानाची हाक आहे. आफ्रिकेतील क्रांतीपासून ते दक्षिण अमेरिकेतील आदिवासी चळवळीपर्यंत – स्वायत्ततेचा लढा देणाऱ्या प्रत्येकाच्या मनात शिवाजी महाराजांसारखा नेता असावा अशी भावना निर्माण होते. त्यांनी दाखवलेला मार्ग म्हणजे 'मी कोण आहे' या प्रश्नाचं उत्तर शोधण्याचा एक प्रेरणादायी प्रवास आहे.

याउलट, औरंगजेबचं स्मरण हे सहसा जुलूम, असहिष्णुता आणि एकाधिकारशाहीच्या रूपात केलं जातं. जगभरात जिथे धर्माच्या नावाखाली सत्ता राबवली जाते, अल्पसंख्याकांना दबावाखाली ठेवण्यात येतं, तिथे औरंगजेब ही चेतावणी बनून उभी राहते – **की सत्ता आणि धर्माचं मिश्रण किती घातक ठरू शकतं.** अनेक आधुनिक अधिनायकराज्यांत त्याचं प्रतिरूप पाहायला मिळतं, जिथे विरोध सहन न करणं, आपल्या मतापलीकडे काही न ऐकणं, आणि जबरदस्तीने सर्वांवर आपली विचारसरणी लादणं हे औरंगजेबी वृत्तीचे सूचक ठरतात.

शिवाजी महाराजांचे राज्यकारभारातील कौशल्य हे आजच्या व्यवस्थापनाच्या अभ्यासक्रमांमध्ये समाविष्ट होण्याजोगं आहे. त्यांनी अष्टप्रधान मंडळाच्या माध्यमातून एक उत्तरदायी आणि निर्णयक्षम प्रशासन उभं केलं. त्यांनी अफाट भूभागावर कारभार करताना स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढवला. ही विकेंद्रित प्रणाली आजच्या काळात **'डीसेंट्रलाइज्ड गव्हर्नन्स'** या संकल्पनेला मूर्त रूप देणारी ठरते. आणि दुसरीकडे औरंगजेबच्या केंद्रीभूत सत्ताकेंद्री शासनपद्धतीनं शेवटी त्याच्या साम्राज्याला अंताकडे नेलं – एक प्रशासनिक चेतावणी.

आजच्या जागतिक राजकारणात जेव्हा लोकशाही धोक्यात आली आहे, सत्ता काही व्यक्तींकडे केंद्रित होत आहे, आणि विरोधकांचा आवाज दडपण्याचे प्रकार दिसत आहेत, तेव्हा छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा आदर्श अधिकच प्रकाशमान होतो. ते म्हणाले नव्हते की 'मी राजा आहे', तर त्यांनी असं राज्य केलं

की जनतेनेच त्यांना ‘राजा’ मानलं. ही लोकशाही मूल्यांची खरी परीभाषा आहे – **सत्ता ही वरून लादलेली नसावी, तर ती लोकांनी दिलेली असावी.**

या दोघांच्या व्यक्तिमत्त्वांतील एक महत्त्वाचा फरक म्हणजे त्यांनी वेळेला दिलेली किंमत. शिवाजी महाराजांनी काळाच्या बदलत्या मागणीनुसार आपली रणनीती, मित्रत्वाची भूमिका, आणि संघर्षांची दिशा बदलली. त्यांनी जे काही केलं ते काळाच्या पुढचं होतं. त्यांचं युद्धनीतीचं विज्ञान, संरक्षण व्यवस्था, नौदलाचा विकास – हे सर्व त्या काळात क्रांतिकारी होतं. औरंगजेब मात्र जुन्या चौकटीत अडकलेला होता. त्यांनी परिस्थिती समजून घेण्यापेक्षा तिच्यावर हुकूम जारी केला. म्हणूनच शिवाजी महाराज आज **‘डायनॅमिक लीडरशिप’चे** प्रतिक आहेत, आणि औरंगजेब **‘स्टॅग्नंट पॉलिसी’चे**.

शिवाजी महाराजांनी लढवलेली युद्धं ही केवळ भूभागासाठी नव्हती; ती विचारांसाठी होती. त्यांनी स्वतःच्या वंशाचं नाव मोठं करावं यासाठी नाही, तर मराठी माणसाला, हिंदवी स्वराज्याला, आणि समाजाला सन्मान मिळावा यासाठी शस्त्र उचललं. त्यांच्या लढाईचा प्रत्येक क्षण जनतेच्या कल्याणासाठी होता. आजच्या काळात जेव्हा राजकारण हे केवळ सत्ता मिळवण्यासाठी वापरलं जातं, तेव्हा छत्रपतींचा आदर्श जणू ‘पब्लिक सर्व्हन्ट’ म्हणून आपल्याला आठवतो.

औरंगजेबच्या काळात एक गोष्ट ठळकपणे दिसून येते – त्याने विश्वासावर राजकारण केलं नाही, तर भयावर. त्याचं प्रशासन हे मुसद्दीगिरीवर नव्हे, तर दबाव आणि दहशतीवर आधारित होतं. त्याचं राज्य हे मनं जिंकणाऱ्याचं नव्हतं; त्याने मान डोळ्यांनी झुकवली होती. म्हणूनच आजही त्याचं नाव घेतलं की भीती, अन्याय, आणि संकुचित धर्माभिमान यांची आठवण होते.

मात्र आपल्याला इतिहासाच्या या दोन टोकांमध्ये फक्त तुलना करून थांबायचं नाही. आपल्याला त्या दोघांतून शिकायचं आहे. औरंगजेबकडून आपण काय करू नये हे शिकायचं आहे, तर शिवरायांकडून काय करावं हे समजून घ्यायचं आहे. आजचे शिक्षक, प्रशासक, नेतृत्वकर्ते, युवक, आणि अगदी सामान्य माणूससुद्धा यांच्यासाठी शिवाजी महाराज हे आचारधर्म बनू शकतात – कारण त्यांचं जीवन मूल्याधिष्ठित होतं. त्यांनी धर्मासाठी लढाई केली, पण धर्मांधतेसाठी कधीच नव्हे. त्यांनी आपले विचार प्रसारित केले, पण ते कधीच इतरांवर लादले नाहीत. त्यांनी विरोधकांशी लढाई केली, पण त्यांच्या श्रद्धांचा अपमान केला नाही. ही मूल्यं – म्हणजेच आजच्या जगात टिकून राहण्यासाठी आवश्यक ते बळ.

अखेर, इतिहासातील ही दोन व्यक्तिमत्त्वं आपल्याला दिशा देतात – एक वावटळीसारखी घोंघावते, तर दुसरी वादळात दीपस्तंभासारखी उभी राहते. आपली निवड कोणती हे आपल्या कृतीतून ठरतं. शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब हे इतिहासात बंद होणारे दोन पानं नाहीत, ते एक समकालीन आरसा आहेत – **समाजाच्या, नेतृत्वाच्या आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या स्वरूपाचं.** आणि म्हणूनच, त्यांचं स्थान आजही जिवंत आहे – केवळ स्मारकांमध्ये नव्हे, तर विचारांच्या अंधारात उजेड देणाऱ्या प्रकाशकिरणांमध्ये.

आजचा तरुण जेव्हा बेरोजगारी, अनिश्चितता, भ्रष्टाचार, आणि सामाजिक अस्थिरतेच्या गर्तेत अडकतो, तेव्हा त्याच्या मनात एक प्रश्न निर्माण होतो – **"या सगळ्यातून बाहेर पडायचं कसं?"** या प्रश्नाचं उत्तर त्याला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आयुष्यात सापडतं. कारण त्यांनी देखील अडचणी, संकटं, आणि विरोधकांच्या विळख्यातूनच आपला मार्ग शोधला. त्यांनी स्वतःचं भविष्य घडवलं, इतरांवर अवलंबून राहिलं नाही. हीच शिकवण आजच्या पिढीसाठी अत्यंत मौल्यवान आहे.

शिवरायांच्या संघर्षात दिशा आहे, त्यागात बळ आहे, आणि विचारात स्थैर्य आहे. त्यांनी सत्तेला साधन मानलं, साध्य नव्हे. त्यांनी राज्याला 'जनतेचं घर' मानलं, 'राजाची जागा' नव्हे. यामुळेच आज नेतृत्व करावं म्हणजे केवळ खुर्चीत बसून आदेश देणं नव्हे, तर त्या आदेशामागे लोकांचा विश्वास, तळमळ, आणि सेवाभाव असणं किती महत्त्वाचं आहे हे त्यांच्या जीवनातून समजतं. ही शिकवण केवळ भारतापुरती मर्यादित नाही. जगभरातील राजकारणात, व्यवस्थापनात, आणि सामाजिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या प्रत्येकासाठी ही एक अमूल्य देणगी आहे.

दुसरीकडे, औरंगजेबचा इतिहास आजही एक धोक्याचा इशारा देतो. जेव्हा कोणी एकच धर्म, एकच मत, एकच विचारप्रणाली संपूर्ण समाजावर लादण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा समाजात उन्मत्तता, विद्वेष आणि असहिष्णुतेचा उद्रेक होतो. त्याच्या कारकिर्दीतील अंतही याच धोरणांचा परिपाक होता. आणि म्हणूनच, इतिहासाची ही शिकवण फार महत्त्वाची आहे – की सत्ता कितीही मोठी असली, तरी ती लोकांच्या मनं जिंकू शकली नाही, तर तिचं अस्तित्व फार काळ टिकत नाही.

आजच्या काळात, जेव्हा सत्याला गालबोट लावण्याचा प्रयत्न होतो. इतिहासाला आपल्या सोयीप्रमाणे वळवण्याचं षड्यंत्र रचलं जातं. तेव्हा शिवाजी महाराजांसारख्या इतिहासपुरुषांना जिवंत ठेवणं ही काळाची गरज आहे. त्यांच्या कार्याची खरी ओळख ही केवळ त्यांच्या गडांमध्ये नाही, तर आपल्या विचारांमध्ये, कृतीत, आणि नीतीत असली पाहिजे. जर आपण त्यांना केवळ जयंती किंवा पुतळ्यांपुरते मर्यादित ठेवलं, तर आपण त्यांचा अपमान करतो. त्यांच्या विचारांना कृतीत उतरवलं, तर आपण त्यांच्या कार्याचं खरं स्मरण करतो.

आपण आज अशा काळात उभे आहोत, जिथे समाजात ताणतणाव, राजकारणात दुटप्पीपणा, आणि जीवनात अपुऱ्या मूल्यांचा अंधार आहे. अशा वेळी

शिवराय हे एक आश्वासक किरण आहेत – जे आपल्या मनातला गोंधळ कमी करून स्पष्ट दृष्टी देतात. त्यांनी दाखवलेला मार्ग हा कोणत्याही युगात अंधारात सापडलेल्यांसाठी एक दीपस्तंभ आहे.

शिवाजी महाराजांनी 'स्वराज्य' निर्माण केलं – पण तो एक भौगोलिक प्रदेश नव्हता. तो एक मानसिक स्थिती होती – स्वाभिमान, स्वयंपूर्णता, आणि आत्मनिर्भरतेची. आज जागतिक स्तरावर **'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट', 'लोकशाही मूल्यं', 'इन्क्लुझिव्ह ग्रोथ'** यांसारख्या संकल्पना मांडल्या जात आहेत – त्या सगळ्यांची बीजं छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारात खोलवर रुजलेली होती. त्यामुळेच त्यांचं विचारविश्व हे केवळ भारतापुरतं नाही, तर जागतिक आहे.

औरंगजेबचा इतिहास मात्र हेच शिकवतो की, केवळ सामर्थ्य असून उपयोग नाही; जर त्यात मानवी मूल्यं, सहिष्णुता, आणि दूरदृष्टी नसेल, तर ते सामर्थ्य आत्मविनाशाचं कारण ठरतं. आज कितीतरी राष्ट्रं याच चुकीच्या धोरणांनी होरपळून निघत आहेत. औरंगजेब एक वेळ गेला, पण त्याचं विचारसरणीचं प्रतिरूप अजूनही काही समाजांमध्ये शिल्लक आहे – ती ओळखणं, आणि त्याविरोधात सजग राहणं हीच खरी आधुनिकता आहे.

शेवटी, छत्रपती शिवाजी महाराज आणि औरंगजेब ही दोन व्यक्तिमत्त्वं एकाच इतिहासाच्या दोन टोकांवर उभी आहेत – **एक उजेडाकडे नेणारी, तर दुसरी अंधारात अडकलेली.** आपल्याला ठरवायचं आहे, आपण कोणत्या दिशेने चालणार आहोत. शिवरायांच्या पावलावर पाऊल ठेवणार की औरंगजेबाच्या मार्गाकडे डोळेझाक करणार?

इतिहासाकडे बोट दाखवून केवळ गौरवशाली आठवणी जागवल्या जात नाहीत, तर त्यातून मार्गक्रमण केलं जातं. आणि म्हणूनच, आजच्या काळात शिवाजी

महाराज हे एक प्रेरणास्त्रोत आहेत – जे केवळ लढवय्ये नव्हते, तर युगपुरुष होते. आणि औरंगजेब – एक शिकवण आहे – की शासक कितीही मोठा असला, तरी माणुसकीपासून तोडलेला असला तर इतिहास त्याला क्षमा करत नाही.

अध्याय अकरावा समाप्त